

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİ

*altı
cildə*

BAŞ REDAKSİYA ŞURASI

Mahmud Kərimov (sədr), **Bəkir Nəbiyev** (baş redaktor),
Teymur Kərimli (baş redaktorun müavini), **Ağamusa Axundov**,
Şirindil Alışanlı (məsul katib), **Yaşar Qarayev**, **Məhərrəm Qasımlı**,
Azadə Rüstəмова, **Şamil Salmanov**, **Kamal Talıbzadə**

BAKİ-ELM-2004

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİ

*birinci
cild*

REDAKSİYA HEYƏTİ

Məhərrəm Qasımlı (məsul redaktor), **İsrafil Abbash**
(məsul redaktorun müavini), **Nikpur Cabbarlı** (məsul katib),
Bəhlul Abdulla, **Azad Nəbiyev**, **Qəzənfər Paşayev**

BAKİ-ELM-2004

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. I cild (şifahi xalq ədəbiyyatı), Bakı: Elm, 2004. - 760 s.

ISBN-8066-1654-1

Çoxcildlik «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»nin oxuculara təqdim olunan birinci cildi mənəvi mədəniyyətimizin mühüm bir qolunu təşkil edən şifahi xalq ədəbiyyatının tarixi-semantik səciyyəsinə, strukturunu, janr təkamülünü, folklor mətnlərinin ideya-estetik məziyyətlərini əks etdirir. Azərbaycan folklorşünaslığının çoxillik elmi təcrübəsi və yekun qənaətləri əsasında hazırlanmış bu kitab fundamental səciyyə daşıyır. Mifologiya və arxaik folklor, şifahi ədəbiyyatın ənənəvi janrları, ozan-aşıq sənəti, epos yaradıcılığı cildin əsas tədqiqat istiqamətini əhatə edir. Şifahi bədii düşüncənin tarixi inkişafı cildə həm folklor yaradıcılığının ümumi mənzərəsi, həm də ayrı-ayrı janrların məndaxili təkamülü kontekstində öyrənilmişdir.

A $\frac{4702060105}{655(07)-2004}$

©“Elm” nəşriyyatı, 2004.

İNSTITUTDAN

Əvəzsiz milli sərvətimiz olan qədim və zəngin Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi istiqamətində indiyədək bir çox dəyərli işlər görülmüşdür. Orta çağ təzkirəçiliyindən başlayıb çağdaş fundamental filoloji araşdırmalara qədər uzunömürlü və irimiqyaslı bir kontekst çevrələyən ədəbiyyat tarixçiliyimiz zaman-zaman öz milli-təcrübə uğurlarını yekunlaşdıran ümumiləşdirici ədəbiyyat tarixlərini elmi ictimaiyyətə çatdırmışdır. Firudinbəy Köçərli, Əmin Abid, İsmayıl Hikmət, Salman Mümtaz, Fuad Köprülü, Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Həmid Araslı, Məmməd Hüseyin Təhmasib, Mirzağa Quluzadə, Mir Cəlal, Feyzulla Qasımlı və başqa görkəmli tədqiqatçıların bu yöndəki ardıcıl, sistemli fəaliyyəti Azərbaycan filoloji fikrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ilk elmi mənzərəsini iyirminci yüzilliyin əvvəllərində görkəmli ədəbiyyatşünas Firudinbəy Köçərli yaratmış, daha sonrakı ədəbiyyat tarixləri də ayrı-ayrı tədqiqatçıların (Ə. Abid, İ. Hikmət, F. Köprülü və s.) fərdi təşəbbüslərinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Ölkəmizdə ədəbiyyat tarixçiliyinin məqsədyönlü və sistemli təşkili qırxıncı illərdən etibarən Elmlər Akademiyasında həyata keçirilməyə başlanmışdır. Filoloji fikrin mərkəzinə çevrilən Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu özünün çoxillik gərgin zəhmətinin bəhrəsi olaraq iki cildlik “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (1943-1944) və üçcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ni (1957-1960) hazırlayıb nəşr etdirmiş və bununla da ədəbiyyat tariximizin ilk mükomməl və dolğun elmi mənzərəsi ortaya çıxmışdır. Altmışıncı illər noşri öz dövrü üçün böyük elmi nailiyyət idi və bu gün də bir çox konseptual və tarixi-xronoloji məsələlərin şərh baxımından elmi dəyərini qoruyub saxlamaqdadır. Ancaq ötən onilliklər ərzində aparılmış bir çox yeni araşdırmaların elmi nəticələri, bir sıra ədəbi-tarixi məqamların daha obyektiv meyarlarla dəyərləndirilmə imkanlarının yaranması,

ədəbi-tarixi keçmişin müstəqil dövlətçilik və milli ideologiya prizmasından işıqlandırılması zərurəti ədəbiyyat tariximizi yenidən hazırlamağın vacibliyini qarşıya qoymuşdur. Ədəbiyyat İnstitutu özünün çoxillik elmi təcrübəsinə və güclü kadr potensialına güvənərək "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin növbəti çoxcildliyini elmi ictimaiyyətə və xalqımıza təqdim edir.

Çoxcildliyin əsas məqsədi Azərbaycan ədəbi-bədii düşüncəsinin ilkin ibtidai təxəyyül təkanlarından, mifoloji işartılardan, folklor qaynaqlarından başlamış klassik yazılı irs, yeni dövr və çağdaş ədəbi proses boyu davam edən təşəkkül və inkişaf prosesini izləmək, fikir-məzmun və bədii-poetik irəliləyişin gerçək tarixi görüntüsünü yaratmaq, zəngin söz sərəvətimizin milli-mənəvi dəyərini müəyyənləşdirməkdir.

Ədəbiyyat İnstitutu bu ağır və çətin işin gerçəkləşməsinə böyük əmək sərf etmişdir. Folklor, klassik irs və çağdaş ədəbiyyat sahələrinin on görkəmli, nüfuzlu və yetkin mütəxəssisləri uzunmüddətli və gərgin zəhmət bahasına çoxcildlik qarşısında duran tarixi missiyanı yerinə yetirməyə çalışmışlar.

Əvvəlki ədəbiyyat tarixlərindən fərqli olaraq bu nəşrdə Azərbaycan folkloru ilk dəfə ayrıca cild halında təqdim olunur. Folklor - şifahi söz sərəvəti təkcə ədəbiyyatımızın deyil, bütövlükdə milli-mənəvi mədəniyyətimizin ana qaynağı olduğu üçün onun Azərbaycan-türk etnik-mədəni sisteminin yaranış və biçimlənməsindəki yeri öyrənilmədən nə ədəbi-mədəni keçmişimizə, nə də tarixi kimliyimizə aydınlıq gələ bilər. Buna görə də çoxcildliyin folklor cildi ilə açılması məqsədyönlü sayılmışdır.

İnstitut çoxcildliyin hazırlanmasında əməyi olan bütün mütəxəssislərə, eləcə də yardımçı texniki heyətə öz dərin təşəkkürünü bildirir.

XALQ MAHNILARI

Lirik xalq mahnıları poetik xalq yaradıcılığının ən kütləvi janrlarından biridir ki, onlarda insanların daxili aləmi, duyğu və düşüncələri, təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisələrə münasibəti əks olunur. Mərasimlərlə, ayrı-ayrı əmək sahələri ilə, ilkin peşələrlə əlaqəsini itirib, xalqın məişətinə müstəqil yaradıcılıq forması kimi daxil olan Azərbaycan xalq mahnılarının böyük tarixi, mədəni və estetik əhəmiyyəti vardır.

Lirik xalq mahnıları əmək və mərasim nəğmələri, layla və aşığı poeziyası ilə bir sırada şer-musiqi folkloruna aiddir, daha doğrusu, şerlə musiqinin sintezindən ibarətdir, çox halda mətn hazır melodiya əsasında yaranır. Yaxud xalq hər hansı bir mahnı mətninin quruluşuna, ölçüsünə uyğun xüsusi musiqi bəstələyir, bəzən də əksinə olur, lakin hər ikisi (mətn və musiqi) formalaşmış qurtarmamış xalq arasında yaşamır, ifa edilib yayılır.

Xalq mahnılarının poetik strukturu məhz melodiya ilə əlaqəsinə görə biçimsizdir, misranın heca və bölgü düzümündə, qafiyə sisteminə ardıcılıq heç də həmişə gözlənilmir. Eləcə də, xalq mahnıları, mərasim nəğmələri, sayaçı sözləri və dramlardan fərqli olaraq oyunlardan, dinamik hərəkətlərdən uzaqdır. Lakin demək olmaz ki, tamaşa ünsürlərini özündə tam əks etdirmir. Xalq mahnıları söz, musiqi və ifa sənəti olmaq etibarilə insanların emosiyalarından doğur. Əsl ifaçılar melodiyanı qanına, canına, ruhuna hopdurur, onlar qəmli, kədərli mövzuya uyğun sarsıntıları mimika və jestlərlə biruzə verirlər. Bunun əsas səbəbi ondadır ki, folklorun bütün lirik janrları mənşəcə eyni kökə bağlıdır, sinkretikdir və həm ifaçılıqda, həm də şer yaratmaqda improvizədən faydalanır.

Xalq mahnıları söz, musiqi və ifa sənəti olmaqla, ilk növbədə, mərasim nəğmələrinə yaxındır. Lakin mərasim nəğmələrindən fərqli olaraq, mövzu və üslubca əfsun-tilsim başlanğıcına malik deyil. Xalq mah-

nıları ümumi məzmunu ilə insanların gerçək münasibətlərindən doğan ən tipik təəssüratları bir-birinə ötürməyə yardım göstərir. Eləcə də konkret şərait, yaşantı, dolğun həyat epizodları mahnıların ideyasını aşkara çıxarır. Mərasim nəğmələrində özünü açıq-aydın göstərən şərtilik, uydurma və fantastik aləm əvəzinə, burada həyatı hadisələrdən yaranan hiss və həyəcanlar, emosiyalar qoyulur. Bu mənada xalq mahnıları hamının çox asanlıqla anlaya bildiyi məzmun və formaya malikdir, ümumxalq malıdır. İnsanların məişətində geniş işlənməsinə, kütləviliyinə görə heç bir folklor janrından geri qalmır və milyonlarla Azərbaycan türkünün gündəlik həyatı tələbatına, mənəvi qidasına çevrilir. Xalq məişəti ilə sıx bağlılığı onun sürətlə inkişafına və daha geniş ərazilərdə yayılmasına şərait yaradır. Bu mənada lirik xalq mahnıları bədii, poetik, çoxcəhətli, səmimi yaradıcılıq növüdür və həqiqi xalq duyğularını ensiklopediyasıdır.

Mərasim və əmək nəğmələrindən fərqli olaraq, xalq mahnılarının oxunma yerinə, vaxtına, mənsubluğuna görə ciddi məhdudiyətlər qoyulmur. Əgər mərasim nəğmələri təqvim bayramlarında (Novruz mərasimi nəğmələri yalnız yazın gəlişi ərəfəsində) və toy şənliklərində, yaslarda (toy-halay nəğmələri, ağılar), laylalar (beşik başında, körpələr yatırılarkən) analar tərəfindən, sayacı sözləri təkcə qoyunçuluqda (bir peşə daxilində) oxunursa, xalq mahnıları hər zaman, hər yerdə hamı tərəfindən ifa olunur. Çünki onlar insanların gündəlik fəaliyyəti, yaşayışı, işi və istirahəti ilə qırılmaz tellərlə bağlanır, ən çətin anlarda xalqın təsəllisi olur. Doğrudur, xalq mahnılarında da müəyyən məhdudiyətlər özünü göstərir: ayrı-ayrılıqda bəzilərini yalnız gənclər, qocalar, qadınlər, kişilər oxuyurlar. Lakin ifanın hansı zümrəyə məxsusluğuna baxmayaraq, mahnı hamının qəlbinə yol tapır. Yaxud qaçaq mahnıları xalqın kiçik bir hissəsinə həsr olunsada, hər kəsin zövqünü oxşayır, ruhunu dilləndirir və bütün bu xırda məhdudiyətlər janrın müəyyənləşməsinə heç bir maneçilik törətmir. Ü.Hacıbəyov qeyd edirdi ki, “el mahnıları Azərbaycan xalqının əhvali-ruhiyyəsini şərh, zövqi-musiqisini bəyan, şərh və musiqidəki yaradıcılıq qabiliyyətinin dərəcəsini təyin edə bilən böyük bir material olduğundan onun istər maddi, istər ədəbi, istər psixoloji, istər etnoqrafik əhəmiyyəti çox böyükdür:” [175, 220-221].

Xalq mahnılarının müstəqil janr kimi formalaşması tarixi mərasimlərin ilkin təsəvvürlərlə əlaqəsinin qırılmağa başladığı dövrlərə təsadüf edir. Məlumdur ki, ən kəskin inamlardan doğan yazqabağı ayınləri əvvəl atəşpərəstlər (tonqalla, odla bağlılığına görə), sonra da müsəlmanlar

(novruzun - yeni günün, ilin təzələnməsinin eyni vaxta təsadüf etməsinə görə) özünü küləşdirmişlər. Məhz bu keçidlərdə, yəni ilkin təsəvvür və inamlardan yaxa qurtarıqda bir sıra nəğmələr mərasimlərdən ayrılıb müstəqil oxunmuş, yaxud onun hazır melodiyası əsasında insanların gerçək hiss və duyğularını əks etdirən yeni mahnılar yaranmışdır.

Bir məsələni də nəzərə çatdırmalıyıq ki, ilkin türk nəğməsi milli musiqi alətləri (ilk növbədə qopuz) yaranandan çox əvvəllər formalaşmış və ağızda ifa edilən melodiya onun poetik strukturundan əmələ gəlmişdir. Ona görə də əski xalq nəğmələri sabit formaya malik deyil. Az qala hər nəğmənin öz xüsusi poetik sistemi var. Bu günün özündə belə türk xalq mahnıları musiqi alətlərinin iştirakı olmadan da melodiyaşına yatımlıdır, asanlıqla avazlana bilir.

Beləliklə, xalq poeziyasının söz, musiqi və ifa növü olan lirik mahnılar uzun bir inkişaf mərhələsi keçmişdir. Bu mərhələləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1. İlkin əmək prosesinin təqlidindən ibarət rəqsləri müşayiət edən nəğmələr.
2. Ovsun, tilsim və dualarla bağlı mahnılar.
3. Əski inam və etiqadları əks etdirən mövsüm (təqvim) mərasimlərində oxunan nəğmələr.
4. Məişət mərasimi nəğmələri - toy və halay mahnıları.
5. Körpə uşağın doğulması və bəslənməsinə həsr olunan ana nəğmələri - laylalar, oxşamalar.
6. Ölüm-itim acısından doğan yuğlar, ağılar.
7. Müxtəlif əsətir, əfsanə, tarixi rəvayət motivlərindən nəşət edən nəğmələr.
8. Məşhur dastan və nağıl personajları ilə bağlı nəğmələr.
9. Xalqın milli-azadlıq və ictimai haqsızlığa qarşı mübarizəsi zamanı igidlik göstərən qəhrəmanlara və qəhrəmanlığa həsr olunan nəğmələr.
10. Gündəlik həyatda baş verən maraqlı və əyləncəli hadisələr əsasında yaranan mahnılar.
11. İnsanların hiss və həyəcanlarını, daxili aləmini əks etdirən mahnılar.

Göründüyü kimi, folklorun ayrı-ayrı lirik janrları məhz bu mərhələlərdə müəyyənləşmiş və özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb etmişdir.

Lirik xalq mahnıları, ilk növbədə, mərasim və əmək nəğmələrindən mövzu rəngarəngliyinə görə fərqlənir. Əgər əmək nəğmələrində

işin səmərəliliyini artırmaq və yüngülləşdirmək, ovu uğurla başa çatdırmaq, məhsul bolluğu arzulanırsa, mərasimlərdə günəş, bulud, külək, qış, yaz-təbiət hadisələri və qüvvələrindən kömək dilənilsə, lirik xalq mahnılarında insanların gerçək əhvali-ruhiyyəsi əks olunur.

Lirik xalq mahnılarının insanların əhvali-ruhiyyəsinə görə təsnifi onun poetik məzmunun bir tərəfini əks etdirir. Obraz fərqlərindən və əhvali-ruhiyyədən asılı olmayaraq, mahnıların mövzusu və məzmunu rəngarəngdir, çoxcəhətlidir. Onun əsas obyekt gerçəkliyin müxtəlif tərəfləridir ki, ailə ziddiyyətləri, məhəbbət əkslikləri, ictimai bərabərsizlikdən doğan narazılıqlar, daha doğrusu, sosial-məişət zəminində formalaşan toqquşmalardan ibarətdir. Məhz buna görə də lirik xalq mahnılarını məzmununa görə təsnif etmək daha məqsədəuyğundur:

1. Məhəbbət lirikası.
2. İctimai lirika.
3. Ailə-məişət lirikası.

Xalq mahnılarının poetik məzmunundan bəhs edərkən, onlarda, əsasən, məhəbbət yönümündə iki məsələnin daha qabarıq verildiyini göstərmək olar: birincisi, qadınlara aiddirsə, əziz adamlarından zorla ayrılıb, əzazil, yaşlı adama ərə verilmələrindən, qul kimi satılmalarından, dörd divar arasında əsir edilmələrindən, zalım ərin və qaynananın dözülməz rəftarından acı-acı şikayətləri əks olunur; ikincisi, kişilərə həsr edilirsə, sevgilisi ilə olan xoş çağlar xatırlanır, məşuqənin açıq-aşkar xəyanətinə nifrətlər yağdırılır, ömrün ağrılarından, acılarından bəhs açılır, eləcə də həsrətdən doğan kədəri, qəmi unudurmağa çalışır. Bu mənada qəhrəmanın ailədə və şəxsi həyatında qarşısına çoxlu problemlər çıxır, lakin o, başa düşür ki, başına gələn müsibətlərin, çəkdiyi məşəqqətlərin əsas səbəbi alın yazısında deyil, sosial əksliklərdədir.

Aşıqın gözündə sevgilisi "cənnət hurisi"ndən də gözəldir, onun hər cəfası şirindir. Yarımı bir dəfə öteri görmək üçün o, ölməyə, birçə gülüşünə canını qurban verməyə hazırdır. Aşıqə görə, bülbül kimi gecə-gündüz nalə etmək, hicran, ayrılıq acısından min dəfə o dünyaya, cəhənnəmə gedib-gəlmək ən böyük səadətdir, təki qəlbinin əksi, bir parası olan istəklisinin bir telinə belə ziyan dəyməsin, "ürəyinin başına peykan yol" salmasın. Küləyin bərk əsməsi belə onu qorxudur, birdən yarın zülflərini pərişan edər, "gül butası öyilər" - bütün bunlar "Gözəlmiş sənə" mahnısının əsas qayəsini təşkil edir:

*Gözəlmiş, sənə, gözümün nuri,
Cənnətdə yoxdur, sənə tək huri.* (2)

*Öldürdü məni yarımın cövri,
Ona vuruldum,
Ona mən yar oldum.* (2)

Nəqarət

*Sevgilimə dəymə, dəymə, dəymə,
Gülümün butasın əymə, əymə, əymə.* (2)
*Uca dağ başında ceyran yol eylər,
Ürəyim başında peykan kol eylər.
Sevən sevdininə can qurban eylər.
Ona vuruldum,
Ona mən yar oldum.* (2)

Nəqarət [388, 13]

Məhəbbət dastanlarında yuxuda Xızır (yaxud Xıdır Nəbidən, pirani qocadan, dəvişdən və İmam Əlidən) buta alan aşiq ayılan kimi saz tələb edir, birdən-birə onda gözəl səs, çalib oxumaq qabiliyyəti əmələ gəlir, ürəyinin yanğını yalnız sözlə, musiqi ilə ifadə edə bilir. "Aman nənə" mahnısı məhz bu motiv üzərində qurulur. Doğrudur, aşiq gənc dastan qəhrəmanından fərqli olaraq, yarına yalvarır ki, ona saz alsın, çalmaqla dərdini, qəmini unutsun. Eləcə də xalq mahnısının personajı qızıdır, başqa sözlə, sevən qızın daxili aləmini əks etdirir. Məhəbbət dastanlarında isə ikinci tərəfin, yəni məşuqənin buta alan zaman hansı hala düşməsi heç vaxt təsvir edilmir. Bu, yəqin ki, xalqımızın psixologiyasından, adət-ənənəsindən (qızlar heç vaxt öz məhəbbətlərini ilkin açmırlar) irəli gəlir. Lakin xalq mahnılarında bu prinsipə əməl edilmir, bəzən qızlar da ürək sirlərini başqalarına verirlər. Bu da təbii ki, belə hallarda eşqindən qovrulmuş gənc qız dərdini ancaq nənəsinə açmağa cəsarət edir:

*Yarıma demişəm nənə saz alsın,
Aman nənə, zalım nənə, yar, nənə!
Onu çalım dərdim, qədim azalsın,
Aman nənə, zalım nənə, yar, nənə!
Məgər mən ölmüşəm, yarım qız alsın?!
Ay aman yar, ay zalım yar,
Ay gözəl yar, ay gül yarım! [388, 9]*

Yarının uzun müddət gözə görünməməsi, yoxa çıxması onda özünə qarşı şübhə oyadır: görən hansı hərəkətdən incik düşüb, hansı sözü yara ağır gəlib? Qəhərdən “gülü özündən olan yaylıq” boynuna dolanmışdır; amma o, nə qədər sıxılsa da, sevgilisinə “zalım yar” deməyə çətinlik çəkir, özü də bilmədən bir kərə dilindən çıxardır, tez təşvişə düşür, dəyişib sözüne qızıl “gül ətri”, şəkər qatır:

*Bir yaylığım vardır, gülü özündən,
Aman nənə, zalım nənə, yar, nənə!
Dolanır boynuma özü-özündən,
Aman nənə, zalım nənə, yar, nənə!
Ay aman yar, ay zalım yar,
Ay gözəl yar, ay gül yarım! [388, 10]*

İstəklisinə qovuşacağına ümid yarananda isə sevincini gizlətmir. “Ay Lolo” mahnısında yaxasına gül düzüb çəməndə gəzən, yarın hər cövrünə dözüb mehribanlıqını qorumağa çalışan, evin kiçik qızının qoşulub qaçmasından dili dolaşan qızın barmağına anası bir gül üzük taxır. Düymələri mərcan yarın vüsali ona qol-qanad verir, fərəh gətirir:

*Ay Lolo, yar düymələri mərcan, (2)
Ay Lolo, qızıl üzük laxladı,
Ay Lolo, verdim, anam saxladı;
Ay Lolo, anama qurban olum,
Ay Lolo, məni də adaxladı [388, 10].*

Məhəbbət mövzusunda həsr olunan xalq mahnılarını başqa lirik nümunələrdən (istər folklorda, istərsə də yazılı poeziyada) ayıran xüsusiyyətlər, ilk növbədə, təbiətə münasibətdə özünü göstərir. Yurdumuzun füsunkar çəmənləri, bağları, çayları, bulaqları, lalələri, gülləri, otları - göz oxşayan mənzərələri aşiqin başına gələn qəribə hadisələrlə və onun daxili aləmi, əhvali-ruhiyyəsi, duyğuları, düşüncələri ilə qarşılaşdırılır, müqayisədə tərənnüm edilir. Belə ki, alça ağacının çiçəkləməsi evin kiçik qızının qoşulub qaçmasına təkən verir:

*Alça gül açdı, nənəm ey,
Dilim dolaşdı, nənəm ey,
Ax, bu evin kiçik qızı*

*Qoşuldu qaçdı, nənəm ey!
Qoşuldu qaçdı, nənəm ey! [388, 10]*

Aşiq dərini unutmaq məqsədilə təbiətə sığınır, bağa girib, çiçəklərin seyrinə dalır, lakin yarın xəyalı gözlərinin önündən çəkilmir, narı da onun üçün dərir:

*Bağa girdim nar üçün
Ay aman, ay aman, ay aman, ay aman.
Narı dərdim yar üçün
Ay aman, ay aman, ay aman, ay aman [388, 11].*

Yaxud:

*Gedək bağa, lalə dərək,
Ay dağlar gözəli.
Sinəmizin üstünə sərək,
Ay dağlar gözəli [388, 14-15].*

“Hər ağacda bar, heyva, nar” olsa və “yüz min gül-çiçək” açsa da bülbülsüz bahar olmadığı kimi, yarsız bağa girən aşiq də öz “bağbanını görmür”, “güldən dəstə tutub çələng hörmür”, “başqa gözəlləri sevib könül vermir”, yazı qışa, ürəyi “göz üstə kababa” dönsə də bilir ki,

*Aləm məni atsa da,
Sevgilim məni atmaz [388, 13].*

Göründüyü kimi, məhəbbət mövzulu xalq mahnılarının əksəriyyətində güllər, çiçəklər, müxtəlif meyvələr, bağ, bostan tərənnüm olunur. Bəzi mahnılar hətta bitkilərin adı ilə tanınır: “Bənövşə”, “Üç gül”, “Alma mahnısı”, “Qubanın ağ alması”, “Gül açdı”, “Süsən sünbül” və s. mahnılarda çiçəyə, gülə, ən ləziz meyvəyə oxşadılan yara münasibət əks olunur. Belə ki, yazın ilq nəfəsini duyan gənc bənövşəyə üz tutur, açılmasını (yəni, yarın onunla görüşə gəlməsini) xahiş edir:

*Dağlara gün düşübdür,
Açıl, bənövşəm, açıl.
Bağlara gün düşübdür,
Açıl, bənövşəm, açıl.*

Təbiətin şıltaqlığından - dağlara çökən dumandan (yəni pis nəzərdən) bənövşəni qorumağa çalışır:

*Dağlara çökdü duman,
Gizlən, bənövşəm, gizlən.
Bağlara çökdü duman,
Gizlən, bənövşəm, gizlən.*

Tez-tez sevən gənclərin talelərinə qar yağır, aşıq qorxur ki, bu zaman bənövşəsi soyuğa tab gətirə bilməz, onu ürəyinin odu ilə qızdırmağa razıdır:

*Dağlara qar yağıbdir,
Yığıl, bənövşəm, yığıl
Bağlara qar yağıbdir,
Yığıl bənövşəm, yığıl [388, 58].*

Yurdumuzun füsunkar təbiətinə həsr olunan "Vətənin baharı", "Bizim vətən qızları", "Şirvanın yolları", "Şuşanın dağları", "Uca dağlar", kimi mahnılarda da məhəbbət təsvirlərin, mənzərələrin fonunda verilir. Aşıq yollara baxanda yarını görmür, ürəyindən daş asılır, amma aləmlərinin vəfadarlığına şübhə etmir, ümidini üzür. Yaşıl geyimli, qırmızı qoftalı, seyrək dumanlı Şuşa dağlarının "dərindən ölməyə çoxdur gümanlı". Lakin təbiətin bu gözəl guşəsində yaşayan gəlinlər, qızlar daha gözəl və qiymətli idirlər:

*Şuşada axşamlar yanar ulduzlar,
Onlardan gözəldir gəlinlər, qızlar,
Yol üstə dayanıb yarını gözlər [388, 77].*

"Qızlar oylağı" olan, tərifi layiq İsa bulağı ilə soracağı hər yandan gələn Şuşa dağları indi qarğa, quzğun məskəninə çevrilmişdir...

Quşlara və heyvanlara həsr olunan mahnılarda ("Sarı bülbül", "Sona bülbüllər", "Ay laçın", "Üçtelli durna", "Yaşılbaş sona", "Bir cüt sona", "Bülbül", "Ay bülbül", "Durnam", "Bülbüllər oxur", "Aman kəklik əlindən", "Sular sonası", "Ahu kimi", "Ceyran balası" və s.) sevən gənclərin duyğuları, əhvali-ruhiyyəsi daha əlvan boyalarla əks olunur:

*Haray getdi dəm əldən, balam,
Qoymaz məni qəm əldən.
Gedirsə dərdi-qəm getsin, balam,
Getməsin həmdəm əldən.*

Nəqarət:

*Aman kəklik əlindən,
Bidad kəklik əlindən.
Baş götürüb gedirəm
Mən də kəklik əlindən.*

*Qərənfiləm, dəstəyəm, balam,
Bülbüləm, qəfəsdəyəm.
Gedin yarım deyən, balam,
Həsərətindən xəstəyəm.*

Nəqarət [388, 96]

İkincisi, xalq mahnılarında məişətlə bağlı detallara üstünlük verilir. Ocağın külü, yar əli ilə toxunan xalı, xana-xana evlər, yanı buta yaylıq, oymaq-oymaq obalar aşıqın daxili aləmini əks etdirən vasitəyə çevrilir:

*Evləri var, ay aman, xana-xana, (2)
Mən kül oldum, ay aman, ay aman, yana-yana. (2)
Yaylığının yanı buta, (2)
Saldı məni, ay aman, ay aman, yanar oda. (2)
Obaları, ay aman, oymaq-oymaq, (2)
Yalan sözdür, ay aman, ay aman, yardan doymaq [388, 14]. (2)*

"Sudan gələn sürməli qız"da məişətdə çox işlənən kuzə aşıqın duyğuları ilə müqayisədə verilir:

*Sudan gələn sürməli qız, (2)
Çox incidir kuzə səni, bala,
Çox incidir kuzə səni...*

*Kuzəni boynundan aşır (2)
Saçın dabana dolaşır, bala,
Saçın dabana dolaşır...*

Kuzə suyu şərbət olar, (2)
Bulaq üstə söhbət olar, bala,
Bulaq üstə söhbət olar... [388, 69-70]

“Ay qara xal yar“ mahnısında isə araqqım aşıqın yarla görüşünə səbəb kimi tərənnüm olunur:

Araqcının məndədir, qara xal yar,
Sərmişəm çəməndədir, qara xal yar,
Aləm gözələ dönsə, qara xal yar,
Mənim gözüm səndədir, qara xal yar [388, 68]. (2)

“Yar bizə qonaq gələcək“ mahnısı da məişət detalları üzərində qurulur. Yarının qonaq gələcəyindən təşvişə düşən aşıq həyəcədən stəkanların yerini tapa bilməməsini yarını görməməsi ilə əlaqələndirir:

İstəkanlar irəfdədir,
Hər biri bir tərəfdədir,
Görməmişəm bir həftədir [388, 82].

Şən əhvali-ruhiyyəli mahnılarda (“Qalalı“, “Çal-oyna“, “Dağlarda çiçək“, “Qadan alım“, “Almanı atdım xarala“, “Pəncərədən daş gəlir“, “A Leyli“, “Həsiri basma“, “Nar, nar, nargilə“, “Niyə bala“, “Oyna gülüm“, “Ay dili-dili“ və s.) incə xalq yumorundan gen-bol istifadə olunur.

Xalq arasında geniş yayılan əfsanə, əsatir və dastan motivləri əsasında da mahnı yaranmışdır. “Apardı sellər Saranı“ mahnısı məhz nakam eşq məcrasının son akkordu kimi səslənir. Bir-birinə bağlanan iki gənci sosial problemə görə (Xançoban kasıb çobandır, Sara isə varlı ailənin qızıdır) bir-birindən ayırmaq istəyirlər. Lakin qəlbindən atasının qoyun sürülərini otaran çobana olan sonsuz məhəbbətini çıxarıb Saranı bəyə ərə verə bilmirlər. O, ölməyi Xançobansız yaşamaqdan üstün tutur və özünü qayadan coşğun dağ çayına atıb həlak edir. Bu eşq faciəsinə bu gün də xanəndələrin dilinin əzbərinə çevrilmiş mahnı ilə əbədi abidə qoyulmuşdur:

Arpa çayı aşdı-daşdı,
Sel Saranı aldı, qaçdı.
Ala gözlü, qələm qaşlı.

Nəqarət

Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı.

Gedin deyın Xançobana,
Gəlməsin bu il Muğana,
Muğan batıb nahaq qana.

Nəqarət

Arpa çayı dərin olmaz,
Axar suyu sərin olmaz,
Sara kimi gəlin olmaz.

Nəqarət [388, 79-80]

Sevən oğlan və qızların tərifinə, bədii portretlərinin yaradılmasına həsr olunan mahnılar (“Ay qadasi“, “Ay qız, kimin qızısan“, “Kimə yalvarım“, “Azərbaycan ceyranı“, “Qara tellər“, “Gör nə məlahətlisən“, “Ay gözəlim“, “Qara qız“, “Sənə sözüm var“, “Azərbaycan maralı“, “Ay qaşı, gözü qara qız“, “Heyranın ollam“, “Bulaqda“, “Güloğlan“, “Xumar oldum“, “Ay Güləbətini“, “Məhbubəm“, “Qaragilə“, “Dilbər“ və s.) forma və məzmununa görə aşıq gözəlləmələrini xatırladır. Onlarda sevgililərin zahiri əlamətləri - sürməli gözləri, qara qaşları, qoşa xalları, incə belləri, qönçə gülə bənzər üzvləri daxili əlamətləri ilə vəhdətdə tərənnüm edilir:

Ay qız, gözün qaradı,

Qaşın bir apparadı.

Düşdün yenə yadıma, gülüm,

Gözüm səni aradı.

Sinəndə var sarı gül,

Yarı qönçə, yarı gül.

Danışmadıq doyunca, gülüm,

Uzaqdan bir barı gül [388, 89].

Bəzən tərif konkret şəxsə - oğlana (Güloğlan) və qıza (Güləbət, Məhbubə, Qaragilə, Dilbər) ünvanlanırsa da, burada ad şərtidir, bir nəfərin deyil, bütün gənclərin qəlbinə güzgü tutulur və aşıqın ümumiləşmiş bədii portreti canlandırılır:

*Qapıda duran oğlana,
Güloğlana, Güloğlana,
Boynunu buran oğlana,
Güloğlana, Güloğlana
İrəhmin gəlsin, nənə.
Gəlsin, nənə, gəlsin, nənə,
Qoy məni alsın, nənə.*

*Ay nənə, hey!..
...Adı bir gül,
Sözü bülbül,
Saçı sünbül, Güloğlan,
Dur gəl, mən sənə qurban [388, 44].*

Aşıq istəklisinin zahiri bər-bəzəyini nə qədər vəsf etsə də, son nəticədə onu öz təbii halında - önlüksiz, kirşansız, boyasız görmək istəyir:

*Qarayanız, ay suyuşirin,
Sürməni neylərsən?
Ox kimidir kirpiklərin,
Sürməni neylərsən?
Sən bəzəyi neylərsən?*

Xalqın uzaq və yaxın dövrlərdə milli-azadlıq hərəkatına, haqsızlığa qarşı mübarizəsinə və iştirakçıların igidliyinə qoşulan mahnılar ictimai məzmun kəsb edirdi. Yurdumuz qəsbkarların döyüş meydanları idi. Rusiya ilə İran imperiyaları Azərbaycan türklərinin torpaqlarından gözünü çəkmir, ələ keçirmək məqsədilə işğalçı müharibələr aparır, nəhayət, öz aralarında mənfi sülh müqaviləsi bağlamaqla yurdumuzu parçalayırlar. Xalq ikiye bölünür. Bütün bunlara etiraz edənlər əlinə silah alıb dağlara çəkilib, qəsbkarlarla son damla qanları qalanadək vuruşurdular. Belə qəhrəmanların şəninə dastanlar düzülüb-qoşulmaqla yanaşı, müstəqil ifa edilən mahnılar da yaradılırdı.

Xalqın qaniçən işğalçılara qarşı nifrəti, etirazı Qaçaq Nəbiyə, Həcərə, Qaçaq Kərəmə və Qaçaq Cavadoğluna həsr olunan mahnılarda daha gur səslənirdi. Dar ayaqda igidin arxası, dayağı atdır. Qaçaq Nəbi çətinə düşdüyündən Boz atına üz tutur, ondan kömək diləyir:

*Boz at, səni sər tövlədə bağlaram,
And içirəm, səni məxmər çullaram,
Ay Boz at, çullaram,
Əgər məni bu davadan qurtarsan,
Qızıldan, gümüşdən səni nallaram,
Ay Boz at, nallaram...
Gün gəlibdir günortanın yerinə,
Həcər xanım qalxıb atın belinə.
Atın belinə.
Əşrəfi, mirvari düzüb telinə,
Qoy sənə desinlər ay qaçaq Nəbi!
Həcəri özündən ay qaçaq Nəbi!
Ay qaçaq Nəbi! [388, 18]*

Ailə qurmaq istəyən gənclərin ən böyük faciəsi ictimai bərabərsizlikdən doğan əksliklər idi. Varlı-kasıb qarşılaşması çox vaxt böyük belaya çevrilirdi. Ata-ana öz qızını yoxsula vermək istəmir, övladının səadətini bəzən dul, yaşlı adamın puluna, varına qurban edirdi. Xalq öz mahnılarında bu haqsızlığa etirazını bildirirdi:

*Əzizim gülü yansın,
gülü yansın,
Butada gülü yansın,
gülü yansın,
Məni yardan edənin,
A Leyli, a Leyli,
Ağzında dili yansın.
A Leyli, a Leyli,
Hey, hey, hey, hey, hey.
Bu dərədə qaz gedə.
Qaz gedə.
Qaqqıladaşa, tez gedə,
tez gedə.*

*Tarıya rəvadımı,
A Leyli, a Leyli,
Dul kişiə qız gedə.
A Leyli, a Leyli,
Hey, hey, hey, hey, hey* [388, 83-84].

Xalq mahnılarının bir qismi ailə-məişət mövzusuna həsr olunmuşdur. Mərəsimləri müşayiət edən toy və halay nəğmələrindən (elçilik, nişantaxma, gəlin gətirmə zamanı oxunan) fərqli olaraq, ailə-məişət mövzulu xalq mahnıları ayinlərsiz, müstəqil ifa edilir və toydan sonrakı hadisələri əks etdirir.

Gəlin-qaynana, ər-arvad, valideyn-övlad münasibətləri tarix boyu xalqın ortaq məxrəcə qoymaq istədiyi problemlərdən biri olmuşdur. Ən populyar və kütləvi folklor janrları vasitəsilə bu məsələnin həlli yolları axtarılmış və xalq mahnılarında da özünə yer tapmışdır.

Gəlinin ata evindən çıxıb ər evinə qədəm basdığı andan sonra başına gələn hadisələr kiçikhəcmli əsərdə elə lakonik və bədii dillə verilir ki, hamının ibrət güzgülünə çevrilir. İlk növbədə mahnılarla gəlini düşdüyü yeni şəraitə uyğunlaşdırmağa çalışırlar:

*Ay gəlin, evlər ayrıdır,
Əylən, gəlin, əylən, gəlin.
Bizim elin adətini
Öyrən, gəlin, öyrən, gəlin.*

Gəlin baldızları ilə münasibətini tarazlamalı, onların rəfiqəsinə çevrilməli, evdə əmin-amanlığı qoruyub-saxlamaq üçün əlindən gələni əsirgəməməlidir:

*Ay bu gecə Ay doğacaq,
Əylən, gəlin, əylən, gəlin.
Ay bacılar oynayacaq,
Öyrən, gəlin, öyrən, gəlin.*

Gəlin ilk növbədə elə etməlidir ki, ərinin sir-sifətindən zəhər tökülməsin, sevinc, təbəssüm üzündən əskik olmasın:

*Ay qayğına qalmasalar,
Əylən, gəlin, əylən, gəlin.*

*Ay sənə baxan yar olar,
Öyrən, gəlin, öyrən, gəlin.*

Eləcə də gəlin hər şeyi ürəyinə salıb qanını qaraltmamalı, dilinə bal, şəkər qatmalı, ev dağıtmamalı, ocaq söndürməməli, qurmalı, yandırmalıdır:

*Ay gəlin var, işsiz durar,
Əylən, gəlin, əylən, gəlin.
Ay gəlin var, evlər qurar,
Öyrən, gəlin, öyrən, gəlin* [388, 66].

Ailə-məişət mövzulu mahnılarda gəlinin tərifı əsas yer tutur. Xalq "əl-ayağı düz", "şirin dilli", "qara telli", eldə obada tayı-bərabəri olmayan gəlinin bədii portretini yaratmaqla, zahiri gözəlliyini tərənnüm etməklə kifayətlənmir, həm də onu evdəki xırda-para söz-söhbət səbiri olmağa çağırır:

*Əzizinəm, ay gəlin,
Ulduz gəlin, ay gəlin,
Ay gəlin, ay.
Bizim eldə-obada
Varmı sənə tay, gəlin?
Tay gəlin, tay.*

Nəqarət

*Ay qəşəng ceyran,
Yar sənə heyran.
Danış dilinə qurban, bala.
Qara telinə qurban,
Danış sözünə qurban, bala,
Bir cüt sözünə qurban.
Almanı alma, gəlin,
Yanağı alma gəlin.
Ay gəlin, ay.
Evlərdə çox söz olar,
Ürəyinə salma, gəlin!
Ay gəlin, ay.*

Nəqarət

*Anam-bacım qız gəlin,
Əl-ayağı düz gəlin,
Düz gəlin, düz.
Yeddi oğul istərəm,
Bircə dənə qız, gəlin!
Qız gəlin, qız [388, 67].*

Xalq mahnılarının bir qismi deyişmə şəklindədir. Təbiətdə və cəmiyyətdə qarşılaşmanın, münasibətləri aydınlaşdırmanın tarixi çox qədimdir. Mərasim tamaşalarında, miflərdə, dastanlarda və nağıllarda qarşılaşmalar nəticəsində yaranan dialoqlar süjetyaradıcı əlamət kimi çıxış edir.

Xalq mahnılarında, deyişmə, əsasən, sevnəle sevilən arasında mövcud olur:

Oğlan:

*Sən bir qanadlı quş olsan,
Göylərə uçacaq olsan,
Mən də bir qığılcım olub, bala,
Səni yandırsam, neylərsən?*

Qız:

*Sən bir qığılcım olsan,
Məni yandıracaq olsan,
Mən bir ovuc darı olub, bala,
Yerə səpilsəm, neylərsən?*

Oğlan:

*Sən bir ovuc darı olsan,
Yerə səpiləcək olsan,
Mən cücali toyuq olub, bala,
Səni dənələsəm, neylərsən?*

Qız:

*Sən cücali toyuq olsan,
Məni dənələyəcək olsan,
Mən bir gözəl ceyran olub, bala,
Düzlərə qaçsam, neylərsən?*

Oğlan:

*Sən bir gözəl ceyran olsan,
Düzlərə qaçacaq olsan,
Mən bir mahir ovçu olub, balam,
Səni ovlasam neylərsən?*

Qız:

*Sən bir mahir ovçu olsan,
Məni ovlayacaq olsan,
Mən bir qızıl alma olub, bala,
Sandığa girsəm, neylərsən? [388, 128]*

“Neylərsən“ deyişmə-mahnısının məzmunundan görünür ki, ulu əcdadlarımızın ən əski etiqadlarını özündə əks etdirir və mənşəcə ilkin animistik baxışlara söykənir. Ruhun tez-tez bir cisimdən çıxıb başqasına keçməsinə inamın izlərinə ən qədim əsatir və nağıllarımızda təsadüf edirik. “Oxayın nağılı“nda adamcıl tilsimkarla qarşılaşan Əhməd az qala mahnıdakı gənc oğlanla qızın söylədiyi şəkildə bir formadan başqasına girir. Nağılda cilddən-cildə düşmə əsas qəhrəmanın sehrkar düşməninə qalib gəlməsinə yardım edirsə, mahnıda mübahisə edən iki gəncin sevgilərini bir-birinə bildirmək vasitəsinə çevrilir. Qeyri-adi müqayisələrlə höcətləşən oğlanla qız axırda xəyal, nağıl aləmindən ayrılıb, gerçək həyata qayıdırlar:

Oğlan:

*Mən bir gözəl oğlan olub, bala,
Səni alarsam, neylərsən?*

Qız:

*Sən bir gözəl oğlan olub, bala,
Məni alarsan, neylərəm?! [388, 128]*

“Muleyli” deyişməsində gənc oğlanla qız hiss və həyəcanlarını bir-birinə daha maraqlı şəkildə çatdırmağa çalışır. Qız əvvəl şirin dilini işə salıb “köynəyi yaşıl oğlanı yoldan eləyir“, sonra bir xeyli naz satır və günahını söyləmədən onu məzəmmət edir:

Qız:

*Köynəyi yaşıl oğlan, Muleyli,
Əcəb yaraşır oğlan, Muleyli.
Qapımızda dolanma, Muleyli,
Anam savaşı oğlan, Muleyli.*

Oğlanın eşqində sadıq olduğunu, təkcə ona könül verdiyini gördükdə, qız yumşalır:

Qız:

*Qapınızda bar olsun, Muleyli,
Heyva olsun, nar olsun, Muleyli,
Sənə könül verərəm, Muleyli,
Səndə düz ilqar olsun, Muleyli.*

Oğlanın ürəklənib ona yaxınlıq etmək niyyətini biləndə isə qız el adətini yada salır:

Oğlan:

*Qızıl gülü biçmişəm, Muleyli,
Üstündə and içmişəm, Muleyli,
Gözəl qızlar içindən, Muleyli,
Təkcə səni seçmişəm, Muleyli.*

Qız:

*Yad bağını arama, Muleyli,
Ağacların darama, Muleyli,*

*Əgər məni sevirsən, Muleyli,
Elçi göndər anama, Muleyli [388, 122].*

Deyişmələrin əksəriyyəti müqayisə və bənzətmələr əsasında qurulur. Oğlan zahiri əlamətlərini bir-bir tərifiyləməklə qızı ələ almağa, onunla yaxınlıq etməyə can atır. Özünü arif göstərən qız isə sözlə onu bağlayır, üzünün cizgilərini - yanaqlarını çiçəklə, qara xalını mixəklə, dodaqlarını balla, qaşlarını hilalla əvəz etməyi məsləhət görür:

Oğlan:

*Ay qız, sevmişəm gül camalını,
Bir insaf eylə, göstər xalını.*

Qız:

*Oğlan, gəl burax xam xəyalını,
Məyər hil, mixək görməmişəmmi? [388, 123]*

“Yaylığı” deyişmə-mahnısında oğlan qızı söhbətə tutmaq üçün onun yerdən tapdığı yaylığını özündə saxlamaq istəyir, qız onu qardaşı ilə hədələdikdə isə ürəkdən sevdiyini, yaylığı gizlətməklə bəhanə etdiyini bildirir:

Qız:

*Ay kələkbaz oğlan, oğlan,
İnciyərəm səndən, inan,
Çıxmasa yaylıq qarşıma,
Xəbər verrəm, a balam, qardaşıma,
yar, ay can,*

*Gözəl oğlan, ver yaylığı,
Xəbər verrəm qardaşıma,
yar, ay can,*

Gözəl oğlan, ver yaylığı.

Oğlan:

*Qurban olum göz-qaşına,
Gedib demə qardaşına,*

*Sevgilindən gəl incimə,
Yaylıq məndədir gözəl yar, yar can,
Al sevgilim, al yaylığı.*

Deyişmə-mahnılarda uğursuz sevgi motivlərinə də rast gəlinir. İki aşiq gəncin arasına üçüncü qara qəlbli, pis niyyətli şəxs girir, onların səadətini qarşısına aşılmaz sədd çəkilir. Bəzən oğlanın eşq elan etməkdə gecikdiyi, artıq qızın könlünün başqasında olduğu bildirilir.

Deyişmə-mahnılarda ovçu-maral, ovçu-kəklik qarşılaşmasına rast gəlinir ki, bunlar xalq romantikasının ən bitkin nümunələridir, insanların duyğularını, hiss və həyəcanlarını daha təsirli vermək vasitəsi kimi çox dəyərlidir. Sevgilisini itirmiş ovçu sonsuz kədərini unutmaq məqsədilə dağlara üz tutur, uman yerdən küsüb qarşısına çıxan dağ maralını ovlamaq istəyir. Maral dil açıb yalvarır ki, onun eşq yarası almış qəlbini oxlamaqla yarından, yəni ovçudan ayırmasın:

Maral:

*Aman ovçu, vurma məni,
Mən bu dağın, ay balam,
maralıyam.
Maralıyam, maralıyam.
Ovçu əlindən, ay güllüm,
yaralıyam.*

Ovçu:

*Çəkilməz, yar, duman yerdən,
Küsərlər, yar, uman yerdən.
Maralımı itirmişəm,
Gəzirəm, yar, uman yerdən [388, 126].*

Kəklik-ovçu qarşılaşmasında ovçu kəkliyin yuxusuna haram qatmışdır, onunla rastlaşanda ayaqlarına düşüb deyir ki, gəl, eşqin kəməndini boynuma salıb məni ovla:

Kəklik:

*Gecə-gündüz gəl ovla məni,
A balam, gəl ovla məni.
A güllüm, gəl ovla məni,
Ay ovçum, gəl ovla məni.*

Ovçu:

Kəklik, kəklik daşları gəzər.

Kəklik:

*Qələm, qələm qaşları gəzər,
Ay yarım, qaşları gəzər.*

Ovçu:

Adın, sözün düşüb dillərə.

Kəklik:

*Eşqim, sevdam başları gəzər,
A balam, başları gəzər... [388, 126]*

Azərbaycan xalq musiqisini muğamlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Bütün mədəni dünyada şöhrət qazanan, Bethoven kimi bəstəkarların ilham mənbəyinə çevrilən muğam və təsniflərin söz hissəsi yazılı ədəbiyyata söykənməklə yanaşı, xalq poeziyasından da qidalanmışdır. Nəsimi, Füzuli, Vaqif Nəbati, S.Ə.Şirvani, Vahid şeri qədər məlahətli, həzin təsnif mətnlərinə folklorda da rast gəlirik. "Dilkəş", "Əraq", "Murğ-i-səhər", "Maeyi-şur", "Şahnaz", "Bayatı-Qacar", "Şikəsteyi-fars", "Arazbarı", "Zəmin-xara", "Səmayi-şəms", "Sərəncə" və "Dəşti" təsnifləri üçün xüsusi xalq mahnıları düzülüb-qoşulmuşdur. Qəzəl, bayatı formalı şerlərlə birlikdə, təsnifdən təsnifə dəyişərək yeni, orijinal, heç bir şer şəklinə bənzəməyən xüsusi forma kəsb edən mahnılar, əsasən, məhəbbətə həsr olunurdu. Maraqlıdır ki, təsniflərdə bənddən-bəndə keçdikcə melodiyanın tələbinə uyğun olaraq mətnin quruluşu başqalaşır. Belə ki, Əraq təsnifinin birinci bəndindəki bir-birinə həmqafiyyə olan üç misradan "ay amanı" ixtisar etsək, ikisi 10, biri 11 hecalıdır:

- Dağların başın qışda qar alar,* (11)
Kəskin baxışlar (ay aman), ürəkdə qalar (11)
Yar yarın görməsə, rəngi saralar. (12)

Nəqəratlar cüt-cüt qafiyələnir və hər cüt misra hecaların sayına görə bir-birindən fərqlənir, bu formaya həmişə riayət olunmur, ümumiyyətlə, təsniflərdə sabit şər şəkildən danışmaq düz deyil:

Nəqərat

- Gəl xoş avaz,* (4)
Saz kimi saz, (4)
Gəl, xoş avazlım, gəl. (6)
Gəl, sədəf sazlım, gəl. (6)
Ay qız, sazını saz elə, saz elə, (11)
Hər gün gününü yaz elə, yaz elə; (11)
Al sazi, (3)
Çal sazi, (3)
Çal sazi, (3)
Ellər oynasın [388, 152]. (5)

İkinci bəndin dörd misrasından üçü 5, biri isə 7 hecalıdır, bayatı kimi qafiyələnir: a-a-b-a.

Təsniflərdə kədər, həsrət, niskil, ayrılıq göynərtisi üstünlük təşkil edir, “qoşa xallı” yarı görməyəndə aşiqin rəngi saralır. Onun üçün yarısız meşə həmin meşə, bənövşə həmin bənövşə deyil. Bir quru sözə görə ondan inciyib küsməyinin peşimançılığını çəkir. Sərv qaməti gözündən getdiyindən həyatı “həşri-qiyamətə” dönür. Uzaqdan da olsa onu görməyə çalışır, bircə kəlməsinə canını qurban verməyə hazırdır. Görüş demində səhvini boynuna alıb, bağışlanmasını xahiş etməyi qərara alır:

Gəl inad etmə böylə,
Sevimli dilbərim.
Yollarını gözləyir
İntizar gözlərim.

Nəqərat

Gəl, gəl, qadan-balan
mən alım yar,
Sənsiz gülməz eşqim,
amalı, yar.

Gəl, yada salma, dilbər,
ey vəfadar,
Olub keçənləri hər nədir,
Qəlbinə dəymişəm yar,
bilirəm, yar.
Bilirəm hər günah mənədir.
Qəlbim, gözü, yar, yenə sənədir.
Laylasını dinlə, gəl,
Suların, sevgilim.
Seyrinə çıxmaq birgə
Baharın sevgilim.

Nəqərat [388, 160]

O, yarına “güləbətini yaxalı” köynək bağışlayacaq, gecə-gündüz xidmətində duracaq... Nəhayət, “hər sözə bir söz düzən” gözəlinin pişvazına çıxır, onun tərifini söyləyir:

Yarım gözəllər xası,
ay aman, aman.
Xoşdur mənə cəfası.
Yara bir köynək aldım,
ay aman, aman,
Güləbətini yaxası [388, 161].

Biləndə ki, yolunda can üzməsindən yarının heç xəbəri yoxmuş, viran olur, talanır, hay salır. Dərdə-qəmə batsa da, yanıb külə dönsə də, gülünün qəlbinə qılgıncım sala bilmir:

Aşiqin çoxdur sənini,
Kipriyin oxdur sənini.
Yolunda can üzərəm,
Xəbərin yoxdur sənini [388, 162].

Yaxud:

*Hay salıram oyanmır,
Dərdə-qəmə boyanmır.
Düşmüşük eşq oduna,
Mən yanırım, o yanmır* [388, 163].

Çatma qaşlara, gül yanaqlara, süzgün baxışlara, laçın yerişə həsrət qaldığı üçün könül evi viranəyə dönür, gözləri yollara baxmaqdan maral kimi yorğun düşür, bir vaxtlar yarı ilə gözdiyi bağda quzu tək mələyir, ağlını, huşunu itirir:

*Bu dağda bir maral var,
Başında tirmə şal var.
Adı çıxıb yadımdan,
Üzündə qara xal var* [388, 165].

Amma bir anda olsa ümidini üzür, ürəyi həyat eşqi ilə, yarı bir də görmək arzusu ilə döyünür:

*Eşqimi təzələ,
Ömrümü yaz elə,
Azca naz elə,
Bu ayrılığın
Ömrünü az elə* [388, 167].

Başa düşür ki, yarı vəfalıdır, bu çağadək ona naz satırdı:

*Vəfalısan gözəlim,
Bu etibar ki, səndə var.
İnan mənə, sevgilim,
Sənsən mənim öz gülüm* [388, 1].

Aşiqin qışı bahara çevrilir, buzlar əriyir, ürəklər qızır. O, yarı ilə həmsöhbət olur:

*Dedim: a gül, böylə sallanma,
Burda belə yaxşı var, yaman var.
Dedim: ey gül, qadan mən alım,
Dedi: səbr eylə zaman var, ay zalım* [388, 168].

Təsniflərin bir qismi Vətənin tərənnümünə həsr olunur. Xalqın, vətənin dar günündə aşıq bülbülü qəhrəmanlıq nəğməsi oxumağa vadar edir:

*Dinlə bülbülün səsinə,
Qəhrəmanlıq nəğməsinə* [388, 157].

Lirik qəhrəman Azərbaycan torpağının azadlığı uğrunda canından keçəməyə hazırdır. Yaşıl, laləli çəmənlərdən xarın qovulması, bir yəşəmən çiçəyinin düşmən əli ilə üzülməməsi üçün daim keşikdə durur. İstəyir ki, "kainatda ancaq ədalət hökm sürsün, xəyanət yer üzündən silinsin", çünki

*Yox əziz bir şey vətəndən,
Qov bütün xarı çəməndən.
Qırmasın bir çiçək yasəməndən,
Səhni-gülüstanımıza əsməsin xəzan,
Bayrağımız dalğalanıb,
olsun hökmran
Zülumdən aləmə gərək qalmasın nişan* [388, 157].

Beləliklə, "mahnı xalqın qəlbidir, mahnı xalqın mənəviyyəti, daxili aləmi, fikri, hissi, düşüncələri, iztirabları, sevinc və kədərdir, mahnı xalqın özüdür. Mahnılarına görə xalqın həyat tərzini, toyunu, yasını, mübarizəsini müəyyənləşdirmək mümkündür. Xalqımız sazı, söhbəti qədimdən bəri sevən, qiymətləndirən şair xalqdır. Saz və söhbət, məhəbbət, ürək çırpıntıları dinclik, əmin-amanlıq dövründə cövlənə gəlir, çağlayır. Şirin mahnılar həyatdır, yaşayışdır" [73. 211]. Görkəmli sənətkarımız Bülbülün oxuduğu "Qalada yatmış idim" mahnısında Azərbaycan türklərinin sözə və musiqiyə necə qiymət verdiyi poetik dillə gözəl ifadə edilmişdir:

*Qalada yatmış idim,
Top atdılar, oyanmadım,
Saz ilə, söhbət ilə oyatdılar* [388, 93].

Mahnılar xalqın söz və musiqinin vəhdətindən hörüb düzəltdiyi gözəl bir çələngdir.

XALQ DRAMLARI

Xalq dramlarının xalq teatri ilə sıx əlaqəsi olmasına baxmayaraq, onlar eyni anlayışlar deyildir. Xalq teatri deyəndə, folklor materialları zəminində, xalq oyun və mərasim ənənələri əsasında qurulan rəngarəng səhnə tamaşaları nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, xalq teatri elə bir sinkretik ifaçılıq sənətidir ki, müxtəlif növ və formalarda təzahür edir: mərasim tamaşaları, zorxana oyunları, atüstü oyunlar, kukla tamaşaları, şəbihlər, lal oyunu, yaxud pantomima tamaşaları, yallı oyunları, qaravəlli tamaşaları, fərdi tamaşalar və s.

Xalq dramları isə xalq teatrlarında oynanılmaq, tamaşaya qoyulmaq məqsədilə yaradılan folklor nümunələridir ki, məzhəkələrdən, nağıl, dastan, qaravəlli, lətifə və rəvayətlər əsasında yaradılan pyeslərdən, sosial və məişət dramlarından, eləcə də dini məzmunlu faciələrdən ibarətdir.

Xalq teatrlarının müxtəlifliyi və çoxşaxəli olması xalq dramlarının formasının, məzmununun zənginləşməsinə, mövzu dairəsinin genişlənməsinə zəmin yaradır. Xalq teatrının elə növləri var ki, onlarda dramlardan, yəni söz yaradıcılığından istifadə olunmur. Kölgə, gözbağlayıcı, lal oyunları (pantomima), kəndirbaz və zorxana tamaşaları mimikalardan, jestlərdən, idman və əl-qol hərəkətlərindən qurulur.

Xalq teatri sinkretik (inkişafın ilk mərhələsində sənətlərin qovuşuqluğu, ayrılmazlığı) hadisədir, xalq incəsənətinin bir çox sahələrini, ya da onların mühüm elementlərini özündə birləşdirir. Sinkretiklik xalq ədəbiyyatının əksər janrlarında özünü göstərir: mərasim nəğmələrində, aşiq yaradıcılığında, oyunlarda və s. Lakin xalq teatrında sinkretiklik daha mürəkkəbdir. Belə ki, ozan, aşiq, aktyor, bəstəkar, xanəndə, rəq-qas, foksçu, kəndirbaz və güləşçiliyin müəyyən ünsürlərini özündə birləşdirməklə yanaşı, dekorasiyaqurma, gizləncək (maska) yaratma, qrimlənmə, paltartıkmə peşələrini də əks etdirir, bu zaman mimikalarından, jestlərdən geniş istifadə olunur.

Dramatik fəaliyyətin əsas fərqli xüsusiyyəti ifaçıların (xalq aktyorlarının) sözlərini başqa insanlara, yaxud heyvanlara oxşada, rola gire bilmələridir. Rolagirmə başqa janrların ifasında da özünü göstərir. Dastançı aşuqlar, nağılçılar bəzi epizodları xüsusi intonasiya (səslərini alçaldıb-yüksəldir, heyvanları, quşları yamsılayırlar), mimika, jestlərlə ifa edirlər. Lakin əsl rolagirməyə yalnız xalq teatrlarında rast gəlirik.

Xalq sənətinə məxsus şertilik xalq teatrlarında daha qabarıq nəzərə çarpır: uca bir yerə qoyulmuş kürsü şah taxtını əvəz edir, dərzi əlində iri qayçı, əkinçi bel, dəllək ülgüc, ovçu ox-yay tutmaqla təsvir olunur.

Folklorun əsas əlamətlərindən sayılan ənənə və improvizasiya xalq teatrlarında özünü qovuşuq şəkildə büruzə verir. Belə ki, süjet sxemləri və ayrı-ayrı epizodlar başqa janrlarla müqayisədə bir qədər sabitdir. Tamaşalarda eyni süjet sxemlərindən istifadə edilməsi ənənədən irəli gəlir. Lakin ən sadə replikaya improvizasiya yolu ilə cavab verilir, hər tamaşada dramın az qala yeni variantı formalaşır. Bəzən təzə detal və bütöv səhnə tamaşaçıların gözü qarşısında yaradılır.

Xalq dramlarında əksliklər, təzadlar həm süjetin strukturunda, həm mənafehlərin toqquşmasında, həm də personajların xasiyyətində özünü göstərir və dramatik vəziyyətlərin yaranmasında mühüm rol oynayır. Əksliklər müxtəlif formalarda təzahür edir: sosial təzadlar (varlı-kasıb, bəy-kəndli, ağa-nökər arasında); məişət ziddiyyətləri (ər-arvad, ata-oğul, qaynana-gəlin və qardaşlar arasında); əxlaqi toqquşmalar (tənbəl-işgüzar arasında); ilkin-ibtidai dünyagörüşlərdən doğan qarşılaşmalar (kosa-keçi, günəş-bulud, qış-yaz və xeyir-şər arasında).

Xalq dramları kəskin satirik məzmunu və komik vəziyyətləri ilə də başqa janrlardan fərqlənir. Onların tamaşalarında ilk baxışda bayağı, şit görünən parodiyalardan, şarjlardan geniş istifadə olunur. Eləcə də, şifahi xalq ədəbiyyatı ənənəsində özünü nadir hallarda büruzə verən, dramatik toqquşmalarla zəngin olan faciəliliyə (Şəbih tamaşalarında) rast gəlirik ki, belə əsərlərdə xalqın yaddaşında dərin izlər buraxmış dəhşətli tarixi hadisələr canlandırılır.

Xalq teatrlarının tarixi köklərini öyrənmədən xalq dramlarının mənşəyindən, forma və janr xüsusiyyətlərindən danışmaq mümkün deyildir. "İstər təbiətin oyanması, başqa sözlə, zəhmət, varlı həyat müjdəçisi olan yeni ilin başlanması, istərsə toy, başqa sözlə, cəmiyyətin ilk özəyi olan ailə həyatının yaranması, istərsə də doğum və ölüm günləri münasibətilə xalqın öz inamına uyğun olaraq keçirdiyi müxtəlif növ

mərasimlərdə dramaturgiyanın ilk rüşeymləri yaranmışdır. Xalqın uydurduğu zəngin əfsanələr, sağlam, xəyali rəvayətlər isə ona can vermiş, onu böyütmüşdür. Qədim insanın hər bir işi oyuna, hər oyunu isə müəyyən təqlidi hərəkətə çevrilə bilirdi. İnsan inanırdı ki, işin oyununu göstərmək, onun əsas hissəsini yerinə yetirmək deməkdir" [148, 24].

İncəsənətin ən qədim növü cildəgirmə, geyindirilmə hesab edilir. Bu günün özündə də xalq bayramlarında adamlar üzlərinə müxtəlif heyvan gizləncəkləri taxırlar.

Hələ gerçəkliyə estetik münasibətin formalaşmadığı dövrlərdə bəşər övladı başqa varlıqların donuna girməyə, görünüşünün şəklini dəyişməyə təşəbbüs göstərirdi. İnkişafın ən aşağı pilləsində belə insanlar kor-koranə maddi nemətlər əldə etməklə kifayətlənməmiş, işlərini yüngülləşdirmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atmış, primitiv, sadə üsullardan belə faydalanmışlar. Onlar ov zamanı heyvana daha yaxın olmaq məqsədilə, ilk növbədə, özlərini həmin heyvana oxşatmış, "cildə girmişlər". Qədim qayaüstü rəsmlərdə belə ov səhnələrinə (ovçu öz ovunun dərisinə bürünmüş şəkildə təsvir olunur, onlar bir-birindən ancaq bədən quruluşuna görə fərqlənirlər) rast gəlmək mümkündür.

Başqa şəkllə düşmə, cildəgirmə, rolagirmə hələ teatr sənətinin unsuruna çevrilməmişdən çox-çox əvvəllər əmək prosesindən ayrılmış, müstəqil ifa edilən ovçu, maldar, əkinçi, toxucu rəqslərinə çevrilmişdir. İnsanlar artıq ov etməmişdən, yer şumlayıb toxum səpməmişdən - hər hansı bir fəaliyyətə, işə başlamamışdan qabaq ov və ev heyvanlarının "şəklini" alıb (onların dərisinə bürünüb), oyun göstərirdilər ki, ovları və səpinləri uğurlu olsun. Xalq dramlarının ilk elementləri məhz bu zamanlardan başlayaraq təşəkkül tapmağa başlamışdır. Belə ki, ov və əkin rəqsləri əvvəlcədən düşünülmüş "ssenari" (məlum məsələdir ki, şifahi şəkildə) əsasında daha təcrübəli rəqqaslar tərəfindən qurulurdu. Təbiət hadisələrinə qarşı təsəvvürlər dəyişdikcə, animistik, totemistik və mifik dünyagörüşü formalaşdıqca rəqslər ayınlarla, mərasimlərlə əvəzlənir, xüsusi nəğmələr qoşulur, fərdi ifaçıların xorla dəyişməsi dialoqların yaranmasına səbəb olurdu. Mərasimlərin məzmunu genişləndikcə rəqslər, dəyişmələr, dialoqlar kifayət etmir, insanlar təsəvvürlərində yaratdıqları obrazları tamaşalarda canlandırıb gerçəkliyə çevirməyə çalışırdılar. Əsl xalq teatrları və dramları məhz bu tamaşalardan doğmuşdur.

Cildəgirmənin forma və məzmunu tez-tez dəyişdirilirdi. Əgər ilkin dövrlərdə insanlar özləri ovu uğurla başa vurmaq məqsədilə heyvanla-

rın və quşların şəklinə düşməyə cəhd göstərirdilərsə, əcdadları hesab etdikləri, totem saydıqları heyvanları və quşları özləri kimi görmək istəyirdilər. Ayı oyunlarında xırsbaz ayını insana xas hərəkətlər etməyə vadar edir, ona rəqs öyrədir, odun yardırır, qabla su daşdır və başqa işlərə təhrik edirdi. Bəzi vəhşi heyvan və quşların əhilləşdirilməsi də bu təşəbbüslər nəticəsində meydana çıxmışdır.

Xalq dram və tamaşalarının tarixi kökləri qədim insanların təqlidçilik fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Ə.Sultanlı dramın yaranmasında təqlidçiliyin rolunu göstərərək yazır: "Xarici işlərə, hərəkətlərə, səsə, təbiətin müxtəlif macəralarına ixtiyari və qeyri-ixtiyari təqlid və onu əks etmək insanın təbiətindən doğur; bu isə məlum olduğu üzrə, insana həzz, maraqlı bir zövq verir. Quşların, heyvanların, bəzən də əcaib xasiyyətli insanların səsini, tövrünü, hərəkətini təqlid etmək insanın qədim, xoşagəlməli bir adətidir. Onsuz həyat, iş yeknəsəq və nəşəsiz olur. Belə bir xoş adət çox asanlıqla məclislərdə, mərəkələrdə əyləncə vasitəsi ola bilər. ...Ciddi fəlsəfi mənalı inamların mərasim tərzində təşkilinə gəlincə, bədiyəçilik daha əsaslı ənənəvi xasiyyət daşımağa başlayır və onun nəsil-dən-nəsilə keçməsinə səbəb olur. Buradan da bir sıra oyunlar meydana çıxır... Bir sözlə, dramaturgiyanın əsl ibtidai üsurlərini qədim insanın məişət, etiqad, təbiətlə mübarizələrinin hər sahəsində tapmaq mümkündür" [148, 24]. Bizcə, bu fikirlərin əsasında Aristotelin təqlidçiliyə verdiyi qiymət durur: "Zənn etmək olar ki, poeziya sənəti, ümumiyyətlə, iki, həm də təbii səbəb doğurmuşdur. Əvvələn, təqlid uşaqlıqdan bütün insanlara xasdır və onlar digər canlılardan bununla fərqlənirlər ki, təqlidə daha qabildirlər və ilk bilikləri də məhz onun sayəsində əldə edirlər; ikinci, təqlid və onun nəticəsi hamıya zövq verir" [34, 48].

M.Arif Azərbaycan xalq dram və tamaşalarının dörd mərhələdən keçdiyini bildirir:

Birinci mərhələ, doğulma, böyümə, tərbiyələnmə, nişanlanma, evlənmə, xəstələnmə və ölüm hadisələri ilə əlaqədar keçirilən ailə və məişət mərasimləridir.

İkincisi, "Sayaçı" oyunu, Novruz oyunları, quraqlıqla və çox yağıntı olması ilə əlaqədar keçirilən mövsüm (təqvim) mərasimləridir.

Üçüncüsü, oyun və tamaşalardır. Buraya kəndirbaz oyunları, kili-marası oyunu, dərviş oyunları, zorxana oyunları, aşıq məclisləri, qaravəlli oyunları daxildir.

Dördüncüsü, əsl xalq teatrı mərhələsidir [32, III, 49-58].

Beləliklə, xalq dramları qədim insanların inam, etiqad və təsəvvürlərindən doğaraq, məişət tərzini dəyişdirmək, yaşayışını yaxşılaşdırmaq uğrunda təbiətlə mübarizə anlarının təqlidindən meydana gəlmiş, improvizətmə yolu ilə zənginləşib, müstəqil sinkretik sənət növünə çevrilmişdir.

Xalq dramları Azərbaycan folklorunun ən az toplanıb, nəşr edilən, araşdırılan janrlarından biridir. Müxtəlif formalarda təzahür etməsinə, zənginliyinə baxmayaraq, nədənsə, son illərdə toplayıcıların və tədqiqatçıların diqqət mərkəzindən kənar qalmışdır. Doğrudur, XV əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycanın Səbzəvar şəhərində yaşamış Kaşifi Cəmaləddin Hüseyn Vaiz "Fütüvvətnaməyi-soltani" adlı risaləsində Şərqdə ilk dəfə zorxana, mərəkə və oyuqdan bəhs edilir (Oyuq - xalq arasında tamaşa kuklasına verilən addır). Bu deyim əvvəllər ağacdan oyulmuş oyma füyurlara aid idisə, sonralar bişirilmiş gildən, dəridən və ya papyeməşədən hazırlanan kuklalara da şamil olunurdu. Zəhiri görkəmi, idarəetmə və təqdimetmə üsullarına görə üç əsas növə bölünür. Birinci - ələ qolçaq kimi taxılan əlcək kuklası növüdür ki, ondan keçəlpəlvən tamaşalarında istifadə olunurdu. İkinci - uzun çubuğa və ya əsa-ya keçirilən iri boylu güdü və üçüncü, saplarla idarə edilən marionet tipli asma kosagəlin kukla növüdür ki, onları Şahsəlim tamaşaları təmsil edirdi. Bu el deyimi ilk dəfə prof. Ə.Sultanlının elmi yazılarında işlənmişdir. Xalq arasında onun "oyuq" tələffüz şəkli də var" (bax: El-oba oyunu, xalq tamaşası. Bakı, 1984, s.162-163). Eləcə də keçən əsrin 80-ci illərində rus mətbuatında xalqımızın adət-ənənələrinə, mərasimlərinə, məişətinə həsr olunan materiallarda, ekskurslarda, tarixi-etnoqrafik oçerklərdə xalq dramları və oyun-tamaşalarının səhnə quruluşu, gedişi, oyunçuları, məzmunu, forması haqqında qısa məlumatlar verilmiş, bəzi hallarda isə tam mətni başqa janrların sırasında çap edilmişdir.

Mənbələrdə daha çox xalq teatr və tamaşalarına münasibət bildirirdi. Belə ki, A.Berje xalq bayramlarından danışanda yazqabağı mərasim və el şənliklərində oynanılan tamaşaların əhəmiyyətindən söz açırdı [596]. Azərbaycanda Avropa tipli teatrların yoxluğundan şikayətlənən N.Qulaq xalq kölgə tamaşası barədə yazırdı: "Olan-qalan Qaragöz tamaşasıdır ki, o da açıq-saçıq zarafat və oyunlardan ibarətdir" [609, 626].

"SMOMPK" məcmuəsində "Kosa-kosa" və "Qodu-qodu" tamaşaları variantları ilə birlikdə təqdim olunur, mənşəyi, obrazları, oyunçuların geyim və qrimləri, səhnə əşyaları barədə maraqlı məlumat [639,

640] verilirdi. Eləcə də R.Xəlilov "Traumiy mesyats Maqarram" [646] məqaləsində Şəbih tamaşalarından bəhs açırdı.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində F.Köçərli qədim sayacı tamaşalarında ifa olunan nəğmələri, mərasim oyunlarını toplayıb çap etdirməklə yanaşı, yaranması və xalq məişətindəki rolu barədə bu gün də elmi dəyərini itirməyən mülahizələr irəli sürür: "Zaqafqaziya tatarları (Azərbaycan türkləri - red.) bu sözü (söhbət "saya" sözündən gedir - red.) nemət, yaxşılıq, xeyirxahlıq mənasında işlədir. Burada da sayacı nemət gətirən, bolluq gətirən mənasına gəlib çıxır. Bu, gözən səyyar, nəğməkar aşiq deyil, dərviş deyil, adi tərəkəmə köçəridir, payızın axırında, qışda evləri gəzir, sərbəst nəğmələrlə ev heyvanlarının insanlara verdiyi xeyiri tərənnüm edir. Bunun əvəzində o, yağ, pendir, un, buğda, düyü və s. şeylər alır. Bu mahnılarda heyvanlara məhəbbət ifadə olunur, onların özlərinə məxsus xarakterik cəhətləri təsvir edilir, yaxşı, bol məhsul arzusu ifadə olunur" [451; 644, 1-12].

Əsrimizin 20-30-cu illərində xalq dram və tamaşalarına bir neçə dəyərli məqalə həsr edilmişdir. Y.V.Çəmənzmənlili şəbih tamaşaları haqqında yaşadığı dövrün tələbinə uyğun fikirlər söyləməklə yanaşı, onların formasından, məzmunundan, əks etdirdiyi faciəli hadisələrin xalqa təsirindən danışmışdır [337].

H.Sarabski Bakıda keçirilən bir xalq tamaşasının təsvirini verirdi: "Kosa-Kosa" qədim oyundur. Zirək bir uşağa kürkü tərsinə geydirib, bir parça çitdən üzünə maska taxar və kəllə qənd kağızından başına şiş papaq qoyar, ayaqlarına uzun ağac və boynuna da zınqırov salar və məhəllə uşaqları onu evbəev gəzdirib oynadardılar. Kosanı oynadarkən bu mahnıları oxuyardılar:

*Ay Kosa-Kosa gəlsənə!
Gəlib salam versənə,
Çömçəni doldursana,
Kosanı yola salsana!.. [325]*

Bu nəğmənin daha qədim variantlarında "Kosa" əvəzinə "Qodu", yaxud "Dodu" işlənir:

- <i>Qodu, Qodu, dursana!</i>	<i>Dodu, dodunu gördünüz mü?</i>
<i>Çömçəni doldursana,</i>	<i>Doduya salam verdiniz mi?</i>
<i>Qodunu yola salsana!</i>	<i>Dodu gedəndən bəri</i>
- <i>Allah! Allah!</i>	<i>Heç gün üzü gördünüz mü?</i>

(SMOMPK, IX buraxılış, s.46) (SMOMPK, XVII buraxılış, s.129)

"Mən çobanam, vermərəm" adlı süjetli sayacı tamaşasında isə konflikt qurdla qoyunlar arasında baş verir və Odabaşının - Sayaçının işə qarışması ilə vəhşi qurd məğlub edilir. Tamaşanın uşaqların yaddaşı vasitəsilə bizim zəmanəmizə gəlib çıxmış və oyun halına salınmış variantında belə gərginlik, mübarizə qorunub saxlanmışdır: "İştirakçılardan biri Qurd olub sıra ilə bir-birinin belindən tutmuş dəstəyə və onun başçısı Çobana - "Mən qurdam, bütün qışı heç bir şey yeməmişəm, mənə qoyun ver!" - deyir. Başçı - "Sən qurd isən, al görüm, mən çobanam, vermərəm!" - cavabını verir və dəstəni qurddan qoruyur. Qurdun əli dəymiş iştirakçı meydandan çıxır. Oyun bəzi yerlərdə "Ana, mənə qurda vermə" adı ilə çağırılır" [35, 138].

Azərbaycan türklərinin yazın gəlişi ilə əlaqədar olaraq formalaşan əski inamlarında mifik obrazlar qarşılaşdırılır, gərgin dramatik vəziyyətlər özünü büruzə verir: Qış - Kosa son günlərini yaşasa da yer üzünü tərk etmək istəmir, Yazla - Keçi ilə ölüm-dirim döyüşünə girir. Mübarizənin kəskinliyinə, birincinin sərtliyinə, güclülüyünə baxmayaraq, qələbə ikinciyyə verilər. Əlbəttə, bu təsvirlər xalq dramları üçün əvəzsiz material rolunu oynamışdır. M.Seyidovun sözləri ilə desək, "təbii əvəzlənmə, təbii "vuruş" olmasa, "yaz gəlməz", əski insan inanmış ki, belə halda onun heyvanı qırılır, əkin-biçini olmaz, hətta özü də yaşaya bilməz. Qış yazla əvəzlənməsə, "ölüm" (qışın "ölümü") olmasa, olum (yazın "dirilməsi") olmaz. Əski inama görə, əksliklərin "vuruşu", qışın yazla əvəzlənməsi həyatı, yaşayışı var olmaq üçün "təmin" edir. Vaxtı irəli aparır" [145, 8].

"Kosa-Kosa" xalq dramı dövrümüzə bir çox variantlarda gəlib çatmışdır: onların bir qismi Kosa-keçi qarşıdurmasını əks etdirir ki, açıq-aydın ilkin etiqadlarla, animistik görüşlərlə bağlanır; digər qismi isə Kosa-gəlin münasibətlərinə həsr olunur və gerçəklik qanunları ilə yoğrulur. Birincilərdə əski inamlar, təsəvvürlər ənənə şəklində qorunub saxlanır, ikincilərdə isə məişət hadisələri fonunda itib-batır.

Ə.Sultanlının yazıya aldığı "Kosa-kosa" xalq dramında Kosa, onun köməkçisi olan bir başqa Kosa və Keçi iştirak edir.

Kosa üzünə maska taxır, başına şiş papaq qoyur, uzun ləbbadənin altına yoğun qurşaq sarıyır, boynundan zınqırovlar asır, sağ əlinə iri bir çömçə götürür.

Köməkçi Kosa əsas Kosanı meydana çağırır:

*A Kosa, Kosa gəlsənə,
Gəlib salam versənə,*

(Sonra üzünü meydan sahibinə tutur):

*Boşqabı doldursana,
Kosanı yola salsana.*

Kosa meydanda görünən kimi tamaşaçılar onun üst-başına, zıncırovlarının səsinə, şit hərəkətlərinə gülürlər.

Kosa (libasını göstərir və qarnına əl vura-vura deyir):

*Yediyim yarma aşı, yarısı sudu,
Geydiyim yeddi qat paltar, təzəsi budu.*

Kosa dövrə vurub meydançada oturmuş tamaşaçılardan kömək diləyir. Ona bir şey vermək istəirlər.

Camaat (hamı bir ağızdan oxuyur):

*Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər.
Yığar Şabran düyüsün
Mahmudun toyun eylər.*

Kosa şit hərəkətlər çıxarmaqda davam edir, adamlara əl açıb yalvarır, lakin bir şey ala bilmir.

Camaat:

*Ay uyruğu, uyruğu,
Əritməmiş quyruğu,
Saqqalı it quyruğu,
Bıqları yovşan Kosa.*

Camaat Kosanı ələ salmaqda davam edir. Kosa məzəli oyunları ilə tamaşaçıları güldürür. Köməkçi Kosa, yaxud yalançı pəhləvan da ona qoşulur. Nağara-zurna ilə bir şən-şux oyun havası çalınır, hamı oyunçuların komik rəqslərinə gülməkdən qarnını tutur. Kosa yorulub yerə yıxılır. Musiqi kəsilir.

Kosa (ağlayıb-sızıldamağa başlayır): “Pulum yoxdu, qarnım da yaman acdı. İnsafınız olsun, mənə yeməyə bir şey verin“. Camaatın Kosaya yazığı gəlmir, ona deyirlər ki, “sən yalançısan“. Kosa (hər yerdən əli üzöldüyündən hönkür-hönkür ağlayır): “Sizin ölkədən çıxıb uzaq bir diyara gedirəm. Çünki burada güzəranım pis keçir“. Camaat yenə Kosanı ələ salıb gülür. Yalançı pəhləvan (Kosanın bütün hərəkətlərini yamsılamaqla tamaşaçıları bir qədər də şənləndirir, sonra üzünü Kosaya tutur): “Camaatdan bizə imdad yoxdu. Bir çıxış yolumuz var, o da Keçiyə müraciət etməkdə. Gəl, Keçiyə yalvara, bəlkə o, bizim qarnımızı doyurdu, bizə bir az pul verdi“. Bir çobanı keçi dərisinə salıb meydana buraxırlar, özü də ona uzun saqqal qoyurlar. Kosa (saqqalından yapışıb, Keçidən soruşur): “Mən gələndə sənin saqqalın yox idi, bu, hardan oldu?“ Keçi (çox gülünc hərəkətlərlə cavab verir): “Həccə getmişdim, orada uzatmışam“. Kosa dərini keçiyə açır, o da ağzında bir ağac camaata tərəf üz tutur və onlardan pul istəyir.

Pul yığılıb qurtarır. Kosa pulun çox hissəsini özünə götürür, az hissəsini yalançı pəhləvana verir. Keçiyə bir şahı da çatdırır. Keçi başına döyür, ağlayır, qarnıac balalarını meydana çağırır, onlarla birlikdə Kosaya yalvarır. Kosa yalvarışlara məhəl qoymur. Keçi ələcsiz qalıb təzədən adamlardan pul yığır. Kosa həmin pulları da keçinin əlindən alır və keçini balalarına qoşub meydandan qovur, özü yorğunluğunu almaq üçün yıxılıb yatır. Keçi yavaş-yavaş ona yaxınlaşır, yuxuda ikən Kosanı buynuzları ilə vurub öldürür. Yalançı pəhləvanın bundan xəbəri olmur. O, Kosanın yanına gəlib yüz cür oyun çıxarır, adamları şənləndirir. Nəhayət, aydın olur ki, Kosa canını tapşırıb.

Yalançı pəhləvanın hərəkətləri gülüş doğurur:

*Arşın uzun, bez qısa,
Kəfənsiz öldü Kosa...*

Yalançı pəhləvanın ağı deməsinə baxmayaraq, adamlar sevinir. Axırda keçi balaları ilə meydana daxil olub şənliyə qoşulur. Hamı çalılıb-oxuyur.

Qışı təmsil etdiyini nəzərə çarpdırmaq məqsədilə (qışda hər yan ağappaq qarla örtülür) Kosaya ağ paltar geyindirirlər. M.Seyidov bütün tədqiqatçıların diqqətindən yayınan bir epizodun şərhini verərək yazır: “Kosanın yalançı pəhləvanı yeri qazır, guya buraya qızıl basdırıblar. Kosa gəlib oranı eşləyir, özünü ələ göstərir ki, qızılı tapıbdir. Bizcə, bu hadisənin törəmə daxil edilməsi təsadüfi deyildir... Deyəsən, torpaq-

dan qızıl axtarmaq və tapmaq yazda torpağın məhsul verməsinə işarədir“ [145, 93-94].

Kosa bu ölkədə “hörmətsizlik“ gördüyü üçün uzaq yerlərə çıxıb getmək istəyir. Çünki qış soyuğu, çovğunu, çilləsi, sərtliyi ilə təbiətdəki bütün varlıqları bezdirmişdir, pisliklərinə qarşı adamların onu güllürlə yola salmayacağını bilir. Lakin Kosa - qış yeni dirçəlməyə başlayan torpaqdan, canlanan təbiətdən bir şey qoparmağa çalışır, daha doğrusu, ziyankarlıq etmək istəyir. Kosanın yalvarıb pul istəməsi ehtiyacdan irəli gəlir, onun məqsədi yerini tutacaq Keçini quru yerdə qoymaq, yəni yazın başlanğıcında səpilən toxumu bir qədər ləngiməsi ilə dondurmaqdır. Keçinin gücünü itirdiyini (şaxtasının, soyuğunun tükəndiyini) gören Qış hiyləyə əl atır, Keçidən - Yazdan kömək umur. Keçi-Yaz səxavətlidir, bərəkət gətirən, xeyir verəndir, ona görə də adamlar ona əl tuturlar. Kosa-Qış sərt sifətini son anda da bürüzə verir, Keçi-Yazın topladığı pulların hamısını mənimsəyib hökmranlığını uzatmağa can atır. Keçi üç balasını (yazın üç ayını) köməyə çağırır.

Kosa ilə bağlı ikinci qisim dramlar, şübhəsiz, son dövrlərdə yaranmışdır. Təsadüfi deyil ki, animistik görüşlərdən doğan heyvan obrazlarını öz müasirləri ilə (məmur, gəlin, anbardar, sazçı, nağaraçalan və başqaları) əvəz etmişlər. Əyləncə məqsədilə yaranıb tamaşaya qoyulan belə əsərlərdə əski inam və təsəvvürlərin izləri az-çox qorunub-saxlansa da (yazın rəmzi olan keçinin yerini gəlin tutur, Kosa nə qədər şirin dilə bəsbə canfəşanlıq etsə də, onu özü ilə uzaq ölkələrə apara bilmir), hadisələr gerçək münasibətlər üzərində qurulur. Belə ki, “Kosa-Gəlin“ xalq dramında Kosa əyninə xəz geyinir, özünə bığ düzəldir. Qadın paltarını geyinən bir oğlan uşağı Kosanın “gəlin“i olur. İki çalğıçı və xanəndə Kosanı müşayiət edir.

Kosa Sənəmi çağırır deyir: “Get, bir az odun gətirib, ocağı qala“. Sənəm gedib qayıtmır, Kosa onu axtarır, tapa bilmir, oturub ağlayır. Bir səbət görür, təpiklə vurur, acığını ondan çıxır. Sənəm geri qayıdana kimi Kosa gülməli hərəkətlər edir. Kosa qonşuları haylayıb onlardan yeddi növ pay istəyir, pay Kosaya az görünür. Bir qonşusunun yaxasından yapışib silkələyir: “Mənim kəfənimin pulunu verməlisən“. Kosa yıxılır, guya ölür. Sənəm gəlir, onun başını dizinə qoyub yaxasını yırtayır, yırtayır oxuyur:

*Ay Kosa, halay Kosa,
Təhrasız ölən Kosa.*

*Ay Kosa, halay Kosa,
Halvasız ölən Kosa.*

*Kosanı öldürdülər,
Saldılar samanlığa.
Baş qoydu yamanlığa,
Ay Kosa, halay Kosa,
Kosa özü ölməkdə,*

*Ay Kosa, halay Kosa,
Kəfənsiz ölən kosa.
Ərbab kəfənin verər,
Xanım xörəyin verər,
Evin abadan, ay xanım.*

Qonşular yaxınlaşıb Sənəmə pul verirlər.

İkinci səhnədə Kosa əyninə baş tərəfdən deşilmiş olan köhnə çulval keçirir. Onun qolları açıq olur və biləyinə qədər hissə batırılır. Başına, göz yeri və ağız üçün deşiyi olan keçədən gizləncək keçirirlər. “Gicgahlarından“ bir cüt buynuz, böyründən isə taxta qapaqlı qazan asırlar.

Kosa, arxasınca da gəlin Sənəm məmurun yanına gəlir.

Kosa: “Mən qalayçıyam. Yaxşı qab qalaylayıram, sınımış qabları düzəldirəm“.

Məmur: “Mən səni tanımıram. Kimliyin barədə sənəd göstər“.

Kosa (qazanın taxta qapağını az qalır məmurun gözünə soxsun): “Mənim bütün hökumət və hakimlərdən nişanım var“ (Birdən diksinərək soruşur) “Burada oğru-əyri yoxdur ki?“

Məmur: “Burada üçümüzdən başqa heç kəs yoxdur“.

Kosa sakitləşib arvadı Sənəmə yanaşır, onun üst-başının tozunu silkələyir, ətrafında dolanıb qıdıqlayır, ədəbsiz sözlər işlədir.

Nağaraçı nağaramı bərk vurur, Kosa diksinib tullanır, üzü aşağı yerə sərilir.

Kosa (qorxa-qorxa soruşur): “Bu nədir? Güllə atırlar?“

Yerdən cavablar verilir: “Yox, siçan asırdı“... “Uşaq ağladı“.

Kosa (özünə gəlib ayağa durur, arvadına yaxınlaşır): “Biz xoşbəxt olacağıq, yaxşı qazancımız olacaq“ (zurnaçı çalır, Kosa bir az qulaq asandan sonra) “Deyən, burada aşiq var? Qoy çalsın, sümüyümə oynamaq düşüb“.

Aşiq çalır-oxuyur. Kosa arvadı ilə oynayır. Sənəm özünü nə qədər ciddi aparırsa, Kosa bir o qədər təlxəklik edib camaatı güldürür. Kosa arvadını tumarlayır, Sənəm isə onu itələyir. Kosa yerə yıxılıb ayaqlarını göyə qaldırır.

Kosa (məmura üz tutub xahiş edir): “Mənə elə bir yerə göstər ki, bədxah adamlardan uzaq olsun“.

Kosaya kimsəsiz bir yer göstərir. O, rastlaşdığı adamlarla dalaşa-dalaşa meydanı tərək etdiyi vaxt Sənəm cavan bir oğlana - oynaşına

yaxınlaşır, onunla dilxoşluq edir. Kosa dönüb arxaya baxanda bunu görür. Kosa ilə oynaş arasında mübahisə düşür, onlar dalaşırlar. Əvvəl bir-birinin qarnına təpik vururlar, sonra əlbəyaxa olub süpürləşirlər. Sənəm oynasına kömək edir ki, Kosaya qalib gəlsin.

Tamaşa Kosanın hamıdan küsüb meydançanı tərk etməsi ilə başa çatır. "Kosa-gəlin" tamaşasının maraqlı bir variantı B.Şahsoylunun tərtib etdiyi "Qarı nənə və övladları" kitabında (Bakı, 1986, s.30-34) verilmişdir.

Beləliklə, təqvim və yaz törəni "Kosa-Kosa"-nın yaranışı günündən ilkin dram sənəti ilə iştirakı olmuşdur. Bu dramın yaranması təbiətin fəsilələrinin bir-birini əvəz etməsi, təbii vuruşu ilə bağlı olmuşdur. Başqa sözlə desək, qışın (Kosa-Kosanın) yazla (Keçi ilə) əvəzlənməsi törəni ilkin dramın yaranmasının özülünü qoymuşdur. Yazın gəlişi əkinçiliyin, maldarlığın dirçəlməsi demək idi.

Azərbaycanda kukllarla tamaşa göstərmək ənənəsinin tarixi çox qədimdir. Vaxtsız və uzun müddət yağan leysan yağışına son qoymaq, günəşi çağırmaq məqsədilə keçirilən "Qodu-Qodu" mərasimi kukla-müqəvvə ilə icra edilmişdir. Oyunçular "müqəvvə "Qodu"-nu qarı-qarı gəzdirib, şənini təriflər deyir, məzəli səhnələrdə kuklanı çomaqla vurub "öldürür", sonra yenidən dirildir, oynadır, atıb-tutur, çalır, oxuyur, şənənirdilər. Bəzi yerlərdə isə, günəşin çıxmasını arzulayanlar qırmızı ilə bəzədilmiş gəlin-kuklanı qucaqlarından asırdılar" [35, 56]. Yurdumuzun şimal-qərbində isə yaz şənliyi ərəfəsində şər qarışanda uşaqlar və subay gənclər tərəfindən oynanılan "Saya gəzisi" adlı mərasim tamaşasında ("Qodu-Qodu"-nu xatırladan) "əcaib geyimli iştirakçılar dəf çala-çala, əllərində bir, yaxud iki müqəvvə-kukla evbəev, qarı-qarı gəzir, mərasim təkərləməsi, bajabaja (baca-baca) oyunu və müxtəlif məzəli rəqslərlə ev sakinlərini qışın bitməsi münasibətilə təbrik edirdilər" [35, 55-56]. Bütələr, müqəvvalarla başlanan ənənə sonralar müstəqil xalq teatri növünə çevrilmiş, nağıl, dastan gecələrində kiçik lətifələri, qaravəlliləri kukllarla səhnələşdirmiş, uzun sürən ozan-aşıq söyləmələrində camaatı əyləndirmiş, nəhayət, uşaq oyunlarının ünsürlərinə çevrilərək obrazları əyaniləşdirmişdir.

Ən qədim oyuk-kukla tamaşası bəbəkoyunu hesab edilir. E.Aslanov yazır ki, bəbəkoyunu tamaşasında "kukla oynadan bir qayda olaraq ya yerdə oturur, ya da arxası üstə uzanır, hər əlinə bir kukla, dizlərinə isə, çömçədən hazırlanan kuklları bağlayır, onları kilim arasından nümayiş etdirirdi. Sonralar, ümumiyyətlə, "kukla tamaşası" mənasında iş-

lənən bu deyim "bəbəkoyunu" və "bübək oyunu" tələffüz şəkilləri də olmuşdur" [35, s.34].

Azərbaycanda "Kilimarası" adlanan kukla tamaşaları da geniş yayılmışdır. M.Arifin, E.Aslanovun verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, ibtidai halda hazırlanmış kukllar barmaq, ayaq və hətta diz vasitəsi ilə hərəkətə gətirilir, kilim arasında göstərilirdi. Bu oyunlar səssiz olurdu, mimika və hərəkətlər vasitəsilə nümayiş etdirilirdi. Tamaşa kilim növü xalça arasında göstərilirdiyinə görə belə adlanırdı. Kukla oynadan xalçanın ortasında uzanır, iki nəfər köməkçi kilimin kənarlarını qaldırır, bir növ "şirma" qururdu. İfaçı əl və dizlərinə fiqur taxaraq dörd kuklanı təkbaşına və eyni vaxtda idarə edirdi. "Maral oyunu", "Kaftarkus" və başqa yüngül məişət sjujetlərindən ibarət geniş bir repertuara malik olan "Kilimarası" oyunu, hər şeydən əvvəl, güldürmək və əyləndirmək məqsədi daşıyırdı. M.Arif Kəlbəcər rayonunun Ağcakənd kəndində məşhur kuklaçı Cabbarın 50-ci illərdə göstərdiyi "Tapdıq Çoban" kukla tamaşasının gedişini izləyərək yazır ki, "məzmun çox aydın, süjet isə çox sadə olduğundan sözsüz və danışsız belə hər kəs oyunu başa düşür, məharətlə hərəkət etdirilən kuklların hərəkət və mimikası aktyor sənətini əvəz edir. Bütün bu xüsusiyyətlər kukla teatrının Azərbaycan xalqı arasında uzun zaman şöhrət qazanmasına səbəb olmuşdur" [32, III, 59].

İndi də "Tapdıq Çoban" tamaşasının gedişinə nəzər salaq:

Kuklaçı iki köməkçi və bir aşıqla meydana gəlir. Aşıq sazda şən havalar çalmağa başlayır. Kuklaçı, kilimin dalında sağ əli ilə Ceyran xanımı, sol əli ilə onun əri Şəfni, sağ dizi ilə Tapdıq çobanı (Ceyran xanımın oynasını), sol dizi ilə isə Züleyxanı (Ceyran xanımın qızını) oynadır. Çox hərəkət edən və mürəkkəb rol oynayan Ceyran xanımı kuklaçı sağ əlində nümayiş etdirir. Qadının bir qolunu baş barmağı ilə, o biri barmağını çeçələ və adsız barmaq, başını isə şəhadət və orta barmaqları ilə oynadır. Barmaqlar yaxşı hərəkət etsin deyər, şəhadət barmağı ilə orta barmağı, çeçələ barmaq da adsız barmağı kiçik ağac vasitəsilə bir-birinə bağlayır. Kukllara sadə paltar geydirilir. Kişilərin belində qurşaq, başında papaq, qadınların isə başında yaylıq olur və lazım gəldiyi yerdə boynuna və yaxasına zinet şeyləri taxılır.

Aşığın çaldığı sazın müşayiəti ilə kilimin altından bəzəkli Ceyran xanım çıxır və çalınan havaya uyğun olaraq rəqs edir. Bir qədər sonra onun əri Şəfi meydanda görünür, o da rəqs edər-edər Ceyran xanıma yaxınlaşır, onu qucaqlamaq istəyir. Ceyran xanım onu rədd edir. Şə-

fi nə qədər çalışırsa, Ceyran xanım ona məhəl qoymur. Şəfi öz səyinin nəticə vermədiyini görüb kənara çəkilir və kilimin altına guya yatmağa gedir. Şəfi gedər-getməz Ceyran xanım sevinməyə və rəqs etməyə başlayır. Ərinin yatdığına yəqin etdikdən sonra rəqs edə-edə kilimin o biri başına gedir, ehtiyatla o tərəf, bu tərəfinə baxır və əl işarəsi ilə Tapdıq çobanı çağırır. Çoban gələn kimi Ceyran xanım ona naz satmağa başlayır, onu qucaqlayır və oxşayır. Birdən Şəfi kilimin altından çıxıb çobanın üstünə düşür. Ceyran xanım da ərinə kömək edərək çobanı döyür. Bir az sonra meydana çıxan Züleyxa da onlara qoşulur.

Göründüyü kimi, lal səhnəli kukla tamaşalarında daha çox məişət mövzusunda əsərlər səhnələşdirilirdi. Lakin kukla tamaşalarının səsləşmə növü də mövcud idi. Ə.Haqverdiyev yazırdı ki, tamaşalarda “kuklalarla müxtəlif məişət səhnələri göstərirlər; pərdə arxasındakı komediant isə cürbəcür səslərlə onların əvəzinə danışır. Bu tamaşalar, adətən, dövlətli evlərinə dəvət edilən tamaşaçılara göstərilirdi. “Şah Səlim” oyunu keçən əsrin 90-cı illərinə qədər çox yayılmışdı” [278, 416]. Səsləşmə kukla tamaşalarında ictimai məzmunlu nağıl, dastan motivlərinə az-çox müraciət edilsə də, əsasən, alleqorik nağıllardan istifadə olunurdu. Ona görə ki, kuklalarla heyvanları canlandırmaq daha asan və məqsəduşun idi. Bu cür kukla tamaşalarının əsas obrazları Kosa, keçi, canavar və tülkü idi. “Şəngülüm, Məngülüm” nağılı əsasında səhnələşdirilib qurulan oyunda məqsəd xeyrin şər üzərindəki qələbəsini nümayiş etdirmək idi. “Tülkü, tülkü, tünbəki” tamaşasında isə tülkü obrazının kukla vasitəsilə əks etdirilməsi və insan təbiətindəki bir sıra nöqsanlı keyfiyyətlərin inkarı həm tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edirdi, həm də tamaşaçıları əyləndirməyə böyük imkanlar yaradırdı.

Qaravəlli tamaşaları xalqın mənəvi tələbatını ödəyir, insanların məişətində, təbiətində, xasiyyətində və ictimai həyatında mövcud olan nöqsanların, çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına yönəldilir, eləcə də onların gündəlik istirahətini təmin edirdi. Vaxtilə elə bir kənd, məhəllə olmazdı ki, orada qaravəlli oyunları çıxardan istedadlı adamlar tapılmasın. Onların şöhrəti az qala aşıqların şöhrətinə bərabər idi.

Qaravəlli xalq arasında nağılın məzəli əhvalatlardan, yumor və ya lanlardan yoğrulmuş bir növünə verilən addır. Çox ehtimal ki, nağılların başlanğıcında işlədilan pişrovlar qaravəllinin təsiri ilə yaranmışdır. “Qaravəlli” sözünün həqiqi mənasına gəlincə, o, oğuz tayfası Qaravəlli ilə bağlıdır ki, vaxtilə həmin tayfaya məxsus məzəli əhvalat anlamında işlənirdi. Bu, folklorumuzun bayatı və varsağı şer şəkillərinin və saz

havalalarının eyni adlı türk-oğuz tayfalarının adından yaranması ənənəsinin davamı kimi başa düşülməlidir. Eləcə də qaravəlli orta əsrlərdə nağıl-dastan məclislərinin gedişində yaranan fasilələrdə “bir və ya iki aşıq köməkçisinin söyləyib oynadığı yüngül təbiətli məzəli oyun növü və xalq içərisində bəzən “oyun”, “oyunçu” anlamı qarşısında işlənən bir deyim” [35, 48] mənalarını da daşımışdır. Belə ki, əvvəllər bəzi dastanlardakı faciəli hadisələrin ağır təsirini yüngülləşdirmək, dinləyicilərin könlünü açmaq və onlarda yenidən əsas mövzuya qulaq asmaq həvəsi doğurmaq məqsədilə qaravəlli oyunları göstərilirdi. Sonralar bu sənət forması aşıq, nağıl məclislərindən ayrılıb müstəqilləşmiş, bir neçə oyunçu tərəfindən ifa edilən məzhəkələrə çevrilmişdir.

Qaravəlli oyunlarının əsas xüsusiyyəti tamaşaçıları güldürmək idi. Ona görə də satirik və yumoristik nağıllara, lətifələrə tez-tez müraciət edilirdi. T.Fərzəliyev insanlar arasındakı münasibətlərdən irəli gələn komik gülüşün hədəfinə çevrilən nöqsan və qüsurları iki əsas qrupa ayırır: birincisi, müvəffəqiyyətsizlikdən, avamlıqdan, sadələşmədən, insanın fiziki qüsurlarından irəli gəlir ki, bunlar, əsasən, yumoristik seçiyə daşır; ikincisi isə, haqsızlıq, zorakılıq, pislik, bədxahlıq, paxıllıq, tüfeylilik, əxlaqsızlıq, oğurluq, quldurluq və s. bu kimi barışmaz ziddiyyətlərdən doğur ki, bunlar da başlıca olaraq özünü insanın “nifrət gülüşündə” göstərir. Qaravəllilərdə bu gülüş formasının hər iki növü özünü büruzə verirdi.

Azərbaycan folklorunun ən məşhur komik obrazı keçəldir desək, yanılmazdır. Onun şöhrəti və xalq arasında sevilmə həddi heç də Kosadan, Molla Nəsrəddindən əskik deyildir. Qaravəlli tamaşalarının da əsas personajı məhz Keçəldir.

Dörd aktda oynanılan “Keçəl” məzhəkəsi ictimai məzmunu, kəskin satirik məğzi, komik vəziyyətlərinin təsiri ilə diqqəti cəlb etdiyi üçün onun da bir qədər qısaldılmış məzmununu burada veririk. Məzhəkə bir qarnı ac, bir qarnı tox güzəran keçirən keçəlin anası ilə mükəlləməsi şəklində başlanır:

Keçəl: Ana, qabaqda yağ kimi qış gəlir. Deyirlər bu qış elə sərt qış olacaq ki, yaza salamat çıxanı barmaqla göstərəcəklər. Əgər mən bir qazanc yolu axtarıb tapmasam, bu işıqlı dünyadan əlimizi üzməli olacağım.

Qarı: Ay sənin keçəl başın batsın, elə pul qazanmaq sənin o qart keçəl başına yaraşır.

Keçəl: Mən kimdən əysiyəm. Bu dəz başım padşah olmağa layiqdir.

Qarı (istəyir keçəlin başına qapaz vursun, keçəl yana əyilir): Ə. gic-gic danışma, eşidən olar, küçə-bacaya çıxa bilmərik. Hər yerinnən duranı üstümüzə güldürərsən.

Aşiq sazda şən, şux oyun havası çalır. Keçəl anasının ətrafında dövrə vurub oynayır. Qarı hər dəfə ona yanaşanda isəyir ki, keçəlin başına qapaz ilişdirsin, əli boşa çıxır.

İkinci səhnə şah sarayında baş verir.

Qapıçı: Şah sağ olsun, bir keçəl sizi görmək istəyir. deyir ki, mən padşaha xeyirli bir söz deyəcəyəm.

Şah: Buraxın, qoy gəlsin!

Keçəl gəlib şahın qarşısında ikiqat əyilir: Ey böyük şah, mən istəyirəm, sənə elə bir tac bağışlayım ki, ömrün boyu məndən razı qalasan.

Şah: Keçəl, mənim tacım qızıldandır, sən mənə nə cür tac bağışlaya bilərsən ki, mənim öz tacımdan qiymətli olsun?

Keçəl: Şah sağ olsun, mənim sizə verəcəyim tacın iki xüsusiyyəti var. Birincisi budur ki, həmin tacı siz başınıza qoyan kimi sizin yerinizə kim keçmək fikrinə düşübsə, siz o xain adamı tanıyacaqsınız. İkinci xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, həmin tac başınızda olan kimi, hər kəmin üzünə baxsanız, həmin adamın atasından xəbərsiz olduğunu, yəni bic adamları dərhal tanıyacaqsınız.

Şah (bir qədər düşünəndən sonra): Doğrudur, Keçəl, şah üçün belə tacdan qiymətli nə ola bilər? Elə mənim başımda belə bir tac olsa, taxt-tacıma göz dikənləri tanıyıb başını bədəninəndən üzərəm. Həm də o qədər həyəmlərim var ki, onlardan doğulan uşaqların atası olub-olmadığını bilərəm. Yaxşı, ay Keçəl, sən tacının qiyməti necə olacaq?

Keçəl (bic-bic güldür): Şah sağ olsun, elə yüz qızıl versəniz bəsimdir. Şah sağ olsun, amma onu da deyim ki, siz bir həftədən sonra bütün saray əyanlarını da toplayarsınız, tacqoyma günü münasibətilə həmin dəbdəbəli məclisdə mən tacı gətirib öz əlimlə sizin başınıza qoyacağam. Siz həmin məclisdə iştirak edən bütün dost və düşmənlərinizi tanıyacaqsınız.

Şah (əllərini bir-birinə vuraraq): Xəzinədar, Keçələ yüz qızıl ver. Keçəl qızılı götürüb oynaya-oynaya meydanı tərk edir.

Üçüncü səhnə keçəlin yaşadığı evdə baş verir. Keçəl içəri girən kimi qızilları anasının qabağına tökür.

Keçəl: Niyə gözlərin dam üstünə çıxmış dana gözü kimi böyüyür?

Qarı (qorxa-qorxa): A səni vurğun vursun. sən kimin evini vıxmısan, bu nə qızıldır?

Keçəl: Heç qorxma, ana, bu mənim zəhmət haqqımdır. Bunları padşah verib, əvəzinə mən ona tac düzəldəcəyəm.

Qarı (bir az da qorxuya düşür): A səni keçəl yesin, tac nədi, zad nədi? Başını qartlaya-qartlaya gəzirsən, özünə bir papaq tapa bilmirsən, sən şaha tac düzəldənsən, şah bəyəm sənənin tayındı? Sən gəl məni eşit, qızilları necə gətirmisən, eləcə də apar qaytar. Sonra şah səni öldürtdür. Sən lap ağılını itirmisən.

Keçəl: Sən fikir-zad ələmə, ana, ağılda o şah heç məndən geri qalan deyil.

Aşiq sazda bir oynaq hava çalır. Keçəl yeyib-içib yatır, qarı hər dəfə yaxınlaşıb, dəyənəklə onu durquzur ki, qalx, a yel aparmış, vədə çatır, padşah gələncən başının çarəsini qıl. Keçəl saymır, elə yeyib-içib yatmağında davam edir. Elə ki, pullar qurtarır, durub bir yekə qab quru ot yığır, səbətə oxşar bir şey hörür, anasının başına qoyub kənardan baxır, görsün bir şeyə oxşayırmı. Xoruzun yerdən tapdığı iki lələyini də səbətin ortasından taxır, padşahın verdiyi qızillardan birini saxlamışdı, onu da sancır düz qabağına. Sonra onu bir siniyə qoyub üstünə örtük çəkir.

Keçəl: İndi, ay ana, get padşahı muştuluqla ki, tacın hazırdır. Böyük məclis qursun...

Sonuncu səhnə Keçəlin padşahla görüşü ilə açılır.

Şah: Keçəl, tacın üstünü aç, yoxsa görümcəlik istəyirsən?

Keçəl: Hörmətli şah, tacının əsas xüsusiyyəti budur ki, mən üstünü açanda kim güldü, bil ki, həmin adam atasından xəbərsiz biddir. Hər kim yerində qurcuxdu, yanındakına him-cim edib danışdı, taca pis nəzərlə baxdı, o saat siz bilin ki, o adam taxt-tacınıza göz dikəndi, sizə düşməndi, o dəqiqə onun boynunu vurdurun.

Şah: Məni istəyən keçələ nəmər versin.

Keçəl (bir qucaq xələt yığıb bir qıraqda qorxa-qorxa durmuş anasına yaxınlaşır): Gəl, gedək, ana, bu nəməri ömrümüzün axırına qədər satıb yesək, bizə çatar.

Qarı: Ay keçəl bala, bu qədər var-dövləti bilmirəm sənə nəyə görə verdilər. Əgər hördüyün səbətə görədirsə, elə səbətdən mən arvadlığım ilə gündə yüzünü hörərəm.

Keçəl: İş səbətdə deyil, ay ana, iş bu keçəl başımlıqdı. Gedək.

Səhnədə qarıbə bir vəziyyət yaranır. Şah başında otdan tac müqəvva kimi əyləşib durur, hamı ağzına su alıb oturur. Şahın böyük oğlu içəri girir, atasını o vəziyyətdə görüb özünü saxlaya bilmir, qəhqəhə çəkib güldür.

Şah (öz-özünə): Aha, deyəsən bu oğlan mənim deyil, atasını tanımayan bəcidir (əllərini bir-birinə vurur) Cəllad!!!

Cəllad (içəri girib şahın qarşısında ikiqat olur): Buyur, böyük hökmdar, çörəyini yemişəm, qolum qüvvətlidir, kimi buyurursunuz buyurun, boynunu elə vurum ki, bir damcı qan yerə düşməsin.

Şah: Apar, bu oğlanın boynunu vur, mən ondan şübhəliyəm.

Əvvəl oğlan, sonra vəzir-vəkil şahın ayağına düşüb yalvarırlar.

Vəzir: Ey qüdrətli hökmdar, bir Keçəl bizim başımıza oyun açdı, istədiyi qədr də qızıl çırpışdırdı. Axı başına qoyduğun bu tac otdan hörlümüş səbətdən başqa bir şey deyil. Ölmüş keçəl elə şert qoydu ki, qorxumuzdan heç birimiz bir söz deyə bilmədik. Aldanmağımız bir kənara, hələ doğma övladınızı öldürmək istəyirsiniz?

Şah: Vəzir, yaxşı ki, gözlərimi açdın. Əslində mən özüm də bu tacadan şübhələnmişdim. Özümü də möhkəm gülmək tutmuşdu, amma mənə bic deməsinlər deyə özümü zorla saxladım, oğlumu azad edin, özü də bu məsələnin üstünü açmayın. Elə bilərik ki, aldanmamışıq. Yoxsa aləmə yayılar, biabır olarıq.

Aşığın çalib-oxuması ilə əsər tamamlanır. Məzhəkənin nağıl-qaravəlli variantı ilə "Qaravəllilər, nağıllar" (toplayıb tərtib edənləri H.Tantekin, S.Əliyev. Bakı, 1988, s.96-101) tanış olmaq mümkündür.

Haqsızlığa dözməyən, diribaş, hazırcavab, ilk baxışda özünü sadəlövh aparən keçəl, əslində, hər çətinlikdən çıxmağı bacaran, görüb-götürən, "dünyanın altından da, üstündən də xəbəri olan", saf, təmizqəlbli bir insandır, məzlum, zəhmətkeş xalqın nümayəndəsidir. Qaravəlli tamaşalarında keçəl min cür hiylə və şirin sözlərlə xəsis var-dövlət sahiblərini, zalım hökmdarları ələ salıb lağa qoyur, onların iç üzünü açıb göstərir. Qeyri-bərabər mübarizədə çox vaxt ağıln köməyi ilə rəqiblərinə qalib gəlib bir çox ciddi, həyati və əxlaqi məsələləri həll edirdi. "Bu surəti ifa edən oyunçu, adət üzrə, kiçikboy, cındır geyimdə olub, başına qoyun qarmı və ya ağ keçədən papaq keçirir, yaxud sadəcə çit parça bağlayır, unlanmış sifətinə uzun qara bıç yapışdırır, boynuna kiçik bir balqabaq asıb, əlində balaca təbil tuturdu" [35, 104].

Professional teatrlarda bir səhnənin başqası ilə əvəz edilməsi və dekorasiyaların dəyişdirilməsi pərdənin örtülüb açılması arasında yaranan kiçik fasilələrlə həyata keçirilir. Xalq tamaşalarında isə bir görüş bitən kimi oyunçuları aşıq əvəz edir, saz çalib oxumaqla imkan yaradır ki, meydanda növbəti görüşə lazım olan hazırlıq işləri aparılsın. Səhnə primitiv və şərti olduğundan şah sarayını bildirmək üçün bir-iki əlamət-

dən istifadə olunurdu: hündür yer seçilir, bir tərəfdə "taxt" qurulurdu.

Azərbaycanda fərdi tamaşaların və oyunların tarixi sayacağı, varsaq, ozan, aşıq sənətlərinin meydana gəlməsi ilə eyni vaxta təsadüf edir. Bir şəxs timsalında xalq yaradıcılığının epik vüsətli əsərlərinin həm yumor hissi ilə, həm də ciddi şəkildə söylənməsi, meydançalarda heyvanlarla (ayı, meymun) hoqqalar çıxardılması, dərvişlik, zorxanaçılıq, kəndirbazlıq, meyxanaçılıq, naqqallıq (bəzən fərdi şəkildə, bəzən də iki nəfərin dəyişməsi ilə) müxtəlif dövrlərdə toy və şənliklərin, bayram və mərasimlərin bəzəyi olmuşdur. Ozan, aşıq məclislərində qəhrəmanlıq mövzusu üstünlük təşkil edirdi. Xalqın keçdiyi mübarizə yolunu bədii-liklə əks etdirən dramatik əhvalatları bir şəxs - ozan, yaxud aşıq öz sazı, sözü, rəqsi, roldan-rola girməsi ilə nümayiş etdirirdi. Vaxtilə xüsusi "koroğluxanlar" mövcud idi ki, onlar məharətlərini ancaq "Koroğlu" dastanını ifa etməklə göstərirdilər. Bu barədə dastanı 1842-ci ildə Londonda ingilis dilində nəşr etdirən polyak diplomatı, etnoqraf və yazıçısı A.Xodzko yazırdı ki, "Koroğluxan"ların vəzifəsi öz qəhrəmanı haqqında olan "məclis"lərin ("Koroğlu" dastanının qollarını bu cür adlandırır) hamısını əzbərdən bilmək və Koroğlunun sevimli çalğı aləti olan çunqur, yaxud setarın (sazı belə adlandırır) müşayiəti ilə söyləyib oxumağı bacarmaq idi [62, 62]. Koroğluxanlar hansı obrazdan danışdırlarsa, onun xarakterinə uyğun hərəkətlər edir, səsinin tonunu azaldıb-çoxaltmaqla, mimika və jestlərlə hadisələrdəki gərginliyi çatdırmağa çalışırdılar.

İlk baxışda xalq dramı güldürmək, əyləndirmək üçün oyunbazların çıxardıqları hoqqa kimi nəzərə çarpır. Lakin ədəbi yaradıcılığın dram növünün hər üç janrı burada təmsil olunmuşdur. Azərbaycan xalq dramları içərisində faciələrə, yuğşəbihələrə də rast gəlirik. Öz tarixini dastanlarla yaşadan türk tayfaları, xüsusilə soykökümüzü təşkil edən oğuzlar, ulu babalarının başına gələn qanlı hadisələri, dəhşətli qarşılaşmaları gələcək nəsillərə ibrət dərsi olsun və yaddaşlarda özünə həmişə yer tapsın deyə, xüsusi tamaşalar düzəldirdilər. Oyunçular böyük itkilərə səbəb olan tarixi səhnələri canlandırarkən həm şəhid qəhrəmanların ruhunu yad edir, həm də buraxılan səhvlərdən nəticə çıxarmaq hissi aşılırdılar. Miladdan əvvəl yeddinci yüzillikdə yaşamış, çox sevilən, "türk bəyləri içində adı və igidliyi ilə tanınmış, məlumatlı, əxlaqlı, böyük elləri idarə etməyi bacaran, bir çox qövmə hökm edən" xaqan Alp Ər Tunqanın xəyanət nəticəsində öldürülməsi uzun əsrlər boyu türkləri yandırmış, məşhur dilçi alim M.Kaşğarının müşahidələrinə gö-

rə, XI əsrdə belə mərasimlərdə onun faciəsini əks etdirən tamaşaya bənzər ayinlər keçirilmiş, yuğlar oxunmuşdur:

*Alp Ər Tunqa öldümü, Ərlər qurd tək ulaşır,
Yaman dünya qaldımı?'* *Yaxa yırtıb bağırsır.
Fələk öcün aldımı? Yırlayıcı kimi inildər, inlər,
İndi ürək dağlanır!.. Ağlamaqdan gözü örtülər [155, 44].*

Ə.Haqverdiyevin yazdığı kimi, "Qədim Azərbaycanda ölənlər böyük qəhrəmanlar üçün ağlamaq bir adət idi. Qəhrəman ölənlər üçün camaatı bir yerə toplayardılar. Bu toplantıya "yuğ" deyirdilər (yuğlama - ağlamaq sözündəndir). Toplananlar üçün məclis düzəlirdi, xüsusi dəvət edilmiş "yuğçular" isə ikisimli "qopuz" çalıb-oyunardılar. Yuğçu əvvəlcə mərhəmət qəhrəmanının igidliklərindən danışır, onu tərifləyirdi. Sonra isə qəmli havaya keçib şanlı qəhrəman üçün ağı deyirdi" [278, 417-418].

İslam dininin qəbulundan sonra müsəlmanlıq uğrunda canlarını fəda edən ilk şəhidlərə, İmam Əlinin övladlarının qətlə yetirilməsinə həsr olunan bəhsənəli faciələr son dövrlərə qədər "Şəbih" adı ilə səhnələşdirilirdi. Y.Çəmənşəminlinin qənaətinə görə, dini dramlar-şəbihlər Azərbaycana qonşu ölkədən, İrandan gətirilirdi. Xalqımızın həyat tərzini, məişətini, milli mənəviyyatı və adətləri, şifahi ədəbiyyat ənənəsi ilə mayalanmadığına görə həqiqi faciə səviyyəsinə yüksələ bilmirdi. "Şəbih" tamaşalarının tarixi köklərini Ə.Haqverdiyev daha düzgün göstərirdi: "...Şiəliyi möhkəmlətmək üçün ölü üçün ağlamaq adətinə başqa bir məzmun verilir. İndi artıq qəhrəmanlar üçün deyil, Fəratın sahillərində qeyri-bərabər bir mübarizədə həlak olan peyğəmbər övladları üçün ağlayırdılar. Yuğçuların yerini rövşəxanlar tutur, bütün məhərrəm ayında məscidlərdə və varlı şəxslərin evlərində təziyə düzəldirdilər" [278, 418].

Xalq dramları formalaşmağa başladığı zamandan bir neçə mərhələ keçmiş, bu dramlar mərasimlərdən, ayinlərdən, ilkin dünyagörüşündən, dini təsəvvürlərdən ayrılaraq sərbəst şəkildə yaranmağa, inkişaf edib xalq arasında yaşamağa başlamış, adamların məişət və ictimai münasibətlərindən doğan əksliklərə həsr olunmuş, real hadisələri əks etdirən, əsas personajlar sadə peşə və sənət adamlarının (ər, arvad, qayna, na, keçəl), dövlət məmurlarının (padşah, qazi, darğa) içərisindən seçilmişdir. Oyunçular öz müasirlərini, yaxşı tanıdıqları dost-taşıqlarını can-

landırmaqda, rolunu oynamaqda çətinlik çəkmirdilər. Eləcə də bu cür tamaşalar üçün çox böyük hazırlıq işi aparmaq lazım gəlmirdi. Tanınmamış üçün ən adi teatr ünsürlərindən, boyalardan, köhnə kürk və palazlardan istifadə edirdilər. Belə tamaşalardan biri barədə Ə.Haqverdiyev yazırdı: "...Şəbi oyunu" çox məşhur idi. Tamaşada iştirak edənlər tənbel Şəbi və atasından ibarət idi. Şəbi işləmək istəmir, atası onu danlayır, dilə tutur ki, tənbellikdən əl çəkib zəhmətə qurşansın. Şəbi isə evdə oturmaq üçün min cür bəhanə gətirir. Onun hər bir bəhanəsi şiddətli gülüş doğurur. Bu tamaşa çox qısa, cəmi on-on beş dəqiqə çəkir. Nəsihət etməkdən cana gələn ata oğlunu söyərək döyməyə başlayır. Şəbi bağıra-bağıra yığılaraq bir çox ədəbsiz hərəkətlər edir. Camaat heyran qalır, tamaşa qurtarır [278, 415].

Azərbaycan xalqının ictimai məzmunlu xalq dramlarından ən məşhuru "Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş", yaxud "Tənbel qardaş"dır. Bu xalq dramının mənşəyi qədim əkinçilik və yazqabağlı mərasimlərlə əsləşir. Lakin uzun bir inkişaf yolu və şifahi yaradıcılıq mərhələsi keçdikdən sonra tamamilə ictimailəşmiş, əski inamlar, etiqadlar arxa plana keçmişdir. Xalq dramının bir neçə variantı yazıya alınmışdır.

M.Arifin "Tənbel qardaş" adı ilə təqdim etdiyi variantda hadisələr üç səhnədə verilir:

Birinci səhnədə meydana iki kəndli qardaş çıxır; bunlar əkinçilik etmək fikrindədirlər. Hər ikisi şərikli işləmək qərarına gəlirlər. Kotan qoşub yer şumlar kən birinci qardaş özünü xəstəliyə vurur, ikinci qardaş yeri şumlayıb tumu səpir. Suvarma zamanı birinci qardaş bir bəhanə ilə işdən boyun qaçırır. Beləliklə, taxıl xırmanda döyülüb buğda oluncaya qədər tənbel qardaş əlini əlinə vurmur. Məhsul hazır olduqda çalışqan qardaş ona heç bir şey vermək istəmir. Qardaşlar dalaşırlar, ağacla bir-birinin qarınına vururlar (qarınları inciməsin deyər altdan çox şey sarıdıqlarından ağacları çox cəsarətlə bir-birinə endirirlər). Nəhayət, kənd hakiminə müraciət edirlər: hakim çalışqan qardaşa haqq qazandırır.

İkinci səhnədə artıq tənbel qardaş arıqlanmış və əlinə əsa almışdır, arvadı tənbel kişidə qalmaq istəməyib ondan ayrılır, ancaq uşaqların kimdə qalması üstündə mübahisələri düşür. Uşaqlara nə ata yiyə durmaq istəyir, nə ana. Bu halda çalışqan qardaş yenə əvvəlki kimi kefi-kök, tox bir vəziyyətdə meydana çıxır və qardaşına töhmətlər yağdıraraq uşaqları öz himayəsinə alır.

Üçüncü səhnədə çalışqan qardaş öz qardaşı uşaqları ilə birlikdə təsərrüfatda çalışır: əkirlər, biçirlər, bostan becərilər, kefikök dolanırlar. Tənbəl qardaş peşiman olur və təsərrüfata şərikin edilməsini xahiş edir. Çalışqan qardaş onu məzəmmət edir və deyir ki, duz-çörəyə and içməsən sənə inana bilmərik. Tənbəl qardaş duz-çörəyə and içir ki, bundan sonra bir də tənbəllik etməyəcək və onların təsərrüfatında özünü çalışqan göstərəcəkdir. Bu tənbəh və anddan sonra onu təsərrüfata şərikin edirlər [32, III, 60-61].

Olduqca sadə süjet üzərində qurulan xalq dramı həyatiliyi, gerçəkliyi əks etdirməsi ilə səciyyəvidir, sırf məişət məzhəkəsidir.

Ə.Sultanlının təqdim etdiyi variantda hadisələrə kirayə ilə torpaq verən mülkədar, onun bəhrə yığıcı bir də nöker əlavə edilir və adı ailə toqquşması ictimai məzmun kəsb edir, kəskin konfliktli drama çevrilir. Birinci variantdan fərqli olaraq burada kəndli qardaşların heç nəyi yoxdur, "bir həsir, bir məmmədnəsir" dirlər. Kəndlilərlə mülkədar arasında gedən mülkəmədə iki qardaşın deyil, bütün yoxsul əkinçilərin problemləri qaldırılır. Belə ki, iki qardaş bir mülkədardan əkib-becərmək üçün bir parça torpaq istəyir. Mülkədar çox ağır şərtlə razılıq verir.

Mülkədar (bıgını burur, özünü düzəldir): Şərtim budur: sizə on pudluq yer verərəm, əkərsiniz, biçərsiniz, döyərsiniz: taxılı mənim, samanı mənim, küləşi mənim, yerdə qalanı sizin olsun (ikinci qardaş özünü saxlaya bilmir, gülmür).

Birinci qardaş: Bah, bəs, bizə? İnsaf elə, bəy, allah bəndəsiyik.

Mülkədar (hirsli): İnsaf... İnsaf... Məndən insafılı bəy tapsanız... (söyür). Adə, Məmmədqulu, Məmmədqulu.

Məmmədqulu (içəri girir): Bəli, ağa, qurbanın olum, buyurun.

Mülkədar: Adə, de görüm, mənim kəndlilərim necə yaşayırlar?

Nöker: Bu nə sözdür ağa? Çox yaxşı, allaha şükür.

Mülkədar: Adə, de görüm, Səftərqulu necədir?

Nöker: Səftərqulu... hə, Səftərqulu yaxşıdır. Ağa, yazığın uşaqları acından öldülər.

Mülkədar (qəzəbli): Adə, bəs Qurban kişi necədir?

Nöker: Qurban kişini soruşursunuz? Ağa, yaxşıdır, yaxşıdır (guya gizləncə ağasına), ağa, Qurban kişini dünən özün uryadnikə verib qəzəmətə göndərdin ki...

Mülkədar: Kəs, kəs... Mundar (ucadan), hə, yaxşıdır. Adə, Məmmədqulu, Pəltək Məmməd necədir?

Nöker: Ağa, qurbanın olum, bircə Pəltək Məmmədin işi yaxşıdır, dünən acından bazarda dizliyini satırdı.

Mülkədar: Hə, onun da işi yaxşıdır. Yaxşı olsun, göydə allah, yerdə bəndələri; adam gərək bir-birinə əl tutsun, görürsünüz? Nə deyirsiniz? Şərtim şərtidir.

Qardaşlar (onun ayağına yığılaraq): Ay ağa, allahı seversən, bizə rəhm elə, bizə də bir az taxıl ver.

Mülkədar (rəhmə gələrək): Yaxşı, sizə də bir tula payı verərəm [148, 51].

Bu mülkəmələr XIX əsrin birinci yarısında təhkimçilik hüququnun zorla Azərbaycana tətbiqinə qarşı xalqın etirazını əks etdirir. Məlumdur ki, başqa ölkələrlə müqayisədə bizdə və başqa türk ellərində təhkimçilik olmamışdır. Torpaqlarımızın Rusiya tərəfindən işğalından sonra çarizm öz ölkəsində olan bir sıra mənfur qanunları Azərbaycan türklərinə də boyunduruq etməyə çalışmışdır. Ciddi narazılığa səbəb olan təhkimçilik məsələsi isə sonralar bütün Rusiyada ləğv edilmişdir. Əlbəttə, tarix boyu qul, kölə kimi yaşamayan, ac da olsa müstəqilliyini qoruyub saxlayan ulu babalarımız birdən-birə imperiyanın qanunlarına tabe olub əslini-nəcəbətini tanımadığı ağaların çaldığı havaya oynaya bilməzdilər.

"Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş" xalq dramının Ə.Axundovun yazdığı üçüncü variantı daha dolğundur və dram janrının bütün ölçülərinə uyğun şəkildədir. İlk səhnədə mülkədarla iki kəndli arasında ictimai ədalət prinsipləri pozulduğundan toqquşma baş verir, lakin konfliktə çevilmir. İkinci səhnədə ixtilaf iki qardaş arasında baş verir. Bu ixtilaf düynələnir, süjet yüksələn və enən xətlə inkişaf etdirilir. Tənbəlliyi özünə peşə edən kiçik qardaş əlini işə vurmamaqdan ötrü oyunlardan çıxır, axırda böyük qardaşın əməyinin bəhrəsinə şərikin olmaq istəyir, hər cür hiyləyə əl atır, finalda məğlubiyyətə uğrayır. Xalq dramı orijinal "lal" səhnə ilə tamamlanır:

"Beşinci səhnə. Böyük qardaş geyinib-keçinmiş halda ortaya çıxır. Xırda qardaş isə cır-cındır içindədir. Xırda qardaş indi dilənçi olmuşdur. Hər kəsə əl açırsa, heç kəs ona kömək etmir, onu mənalı sözlərlə rədd edirlər. Öz qardaşına yanaşır. Böyük qardaş: "Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş", - deyə kürəyini ona tərəf döndərüb təsbəh çevirə-çevirə gedir. Tamaşa burada bitir" [385, I, 223-224].

Xalq dramının variantları müqayisə edildikdə üçüncünün kökünün daha qədimlərlə səsleşdiyini göstərən bir sıra əlamətlər nəzərə çarpır:

- a) qardaşlar bəzən “Kosa“ kimi verilir;
 b) onlar Ə.Sultanlı variantında olduğu kimi lüt-üryan təsvir edilmirlər, özlərinin iki öküzü və cütləri var;
 c) Ə.Sultanlı variantında qardaşlara, mülkədar demək olar ki, heç nə vermək istəmir, məhsulun hamısını özü mənimsəməyə çalışır, yalnız yalvar-yaxardan sonra tulapayı vəd edir; Ə.Axundov variantında isə (M.Arifin təqdim etdiyi variantda mülkədar obrazı iştirak etmir) mülkədar bir qədər “insafli“ təsvir edilir, hər çuvaldan bir çanaq qardaşlara çatır. Hiss olunur ki, zəhmət adamları hələ ağadan tam asılı deyildir.

Xalq dramlarının bir qismi ailə-məişət mövzularına həsr olunmuşdur. P.Əfəndiyev yazır ki, “burada, əsasən, mövzu üç nəfər - ər, arvad və aşnanın hərəkətləri üzərində qurulur“ [62, 107]. Lakin ailə-məişət mövzusunda yaranan xalq dramlarının ən məşhur qəhrəmanları qarı, qayınana, gəlin, ata, oğul, nənə, nəvə və keçəldir. Ə.Sultanlı əmək məşğuliyyəti, yaz bayramları haqqında olan tamaşalara nisbətən bu mövzudakı oyunların xalq arasında geniş yayılmaması, inkişaf tapa bilməməsi qənaətinə gəlmiş və bunun səbəbini ailə dramlarında özünü bürüzə verən şit, bayağı, bəzən də ədəbsiz səhnələrdə görmüşdür. Məsələyə bu şəkildə yanaşmış xalqın məişət yönümlü əksliklərdən törəyən nöqsanlarının tənqidinə həsr etdiyi dramları onun zəngin yaradıcılıq emalatxanasından çıxarıb atmaq, üstündən xətt çəkmək olmaz. Əlbəttə, onunla razılaşırsınız ki, məişət dramları şit, bayağı hərəkətlərdən xali deyildir. Bunlarla yanaşı, əsrlər boyu xalqı düşündürən qayınana-gəlin, ər-arvad, valideyn-övlad qarşılaşmasından, münasibətlərindən doğan problemlərin həllinə həsr olunan onlarla maraqlı, orijinal xalq dramları yaranmışdır ki, tədqiq edilməsi vacibdir.

“Qarı nənənin arzusu“ dramında bir qarının ömrünün xoş çağlarını çoxdan yola salmasına, axır anlarını yaşamasına baxmayaraq, ürəyinin həyat eşqi ilə döyünməsi, ərə getmək istəməsi bir qədər bayağı görünə bilər təbiidir, bəzi insanlara xas olan xüsusiyyətdir. Övladlarının onunla zərəfatı - analarını yekə bir zənbilə qoyub, guya gəlin köçürmələri qarının ruhunu bir qədər də cavanlaşdırır, sevincindən mahnı oxumağa başlayır:

*Nənə qurban beş oğluna,
 Xoş günün, ayın gördülər.
 Nənə qurban beş oğluna,
 Nənənin toyun gördülər.*

“Oğlan nənəsi“ dramında valideynin övladını gəlininə, eləcə də əksinə, gəlinin ərini qayınanasına qısqaqması ucbatından əmələ gələn narazılıqlar əks olunmuşdur. Nənə gözünün ağı-qarası bircə nəvəsinə gəlin gətirir, əri işə yollanandan sonra gəlin qarını incitməyə başlayır, odun yadırır və başına başqa oyunlar açır. Axşam da kələk işlədib nənəni ərinin gözündən salmağa çalışır. Lakin oğlan nənəsinə daha çox inanır və arvadını boşayır. Başqası ilə evlənir. Bu, əvvəlkindən də sərt hərəkətlər edir. Oğlan bu arvadını da atır, üçüncü dəfə evlənir və uzaq səfərə yollanır. Təzə gəlin nənəni bazara aparıb qul kimi satır.

Göründüyü kimi, əsər dramatik səhnələrlə, münaqişələrlə doludur. Son səhnə olduqca təsirli və orijinaldır: şəhərləri gəzib dolaşan oğlan nənəsi ilə rastlaşır. Qarı qaval çalıb oynaya-oynaya yoldan keçənlərə kim olduğunu bildirir:

*Bir gəlin gətirdim,
 Odunçu oldum,
 Oğlan nənəsiyəm*

*Bir gəlin gətirdim,
 Qoyunçu oldum,
 Oğlan nənəsiyəm.*

*Bir gəlin gətirdim,
 Qul olub satıldım,
 Oğlan nənəsiyəm.*

“Uç bacı“ dramı bədii dəyərinə görə heç də ictimai məzmunlu və mərasimlərlə əlaqədar yaranan dramlardan geri qalmır. Üç bacı, ya da talelərinə görə bacılaşan üç gəlin zalım qayınananın əlinə düşür. Qayınana gəlinlərinə çox zülm verir, qarın dolusu yeməyi belə onlardan əsirgəyir. Onların hər üçünə göz verib, işıq vermir. Nəhayət, bir gün qayınana qızıgilə qonaq gedir. Bacıların sevinci yerə-göyə sığmır, yuxa bişirib doyunca yemək qərarına gəlirlər. Nəgmə oxuya-oxuya xəmir yoğururlar, ocaq qalayırlar, sacı təmizləyib qızdırırlar. Elə ki, yuxa hazırlı olur, zalım qayınananın səsi gəlir, bağırtısı aləmi götürür. Gəlinlər bərk qorxuya düşürlər. Kiçik bacı tez yuxanı belinə bağlayır...

Hər üçü sakit durub arvadı gözləyir. Qayınana evə girib gəlinlərinin şaşqın vəziyyətdə olduğunu görür. Anlayır ki, gəlinlər nəsə ediblər, ondan gizlədirilər. Qayınana özünü o yerə qoymayıb deyir ki, bir arzum var, istəyirəm gəlinlərim bir-bir oynasınlar, mən də tamaşalarına durub fərəhlənəm.

Qayınana qavalı əlinə alıb çalır, bir-bir gəlinlərini oynadır:

Böyük gəlin: "Bu da bir fənddir, bacı" - deyib oynayır.

Ortancıl gəlin: "Görsə qiyamətdi, bacı" - deyə düşür ortaya.

Kiçik gəlin: "Qatması bərkdir, bacı" - deyə bacılarına ürək-dirək verir.

Böyük gəlin: "Fənddir, bacı, fənddir, bacı".

Ortancıl gəlin: "Görsə qiyamətdir, bacı!"

Kiçik gəlin: "Bağlamışam, qorxma, bacı, Qatması bərkdir, bacı..."

Axırda qayınana qaval çala-çala özü də oyuna girir, bir yerdə rəqs edirlər. Tamaşa xoş əhvali-ruhiyyə ilə tamamlanır.

Xalq dramları folklorun ən zəngin sahələrindən biridir, lakin bu günədək onun əksər növünə aid nümunələr lazımınca xalqın dilindən yazıya alınmamışdır. Xalq dramlarının ibtidai sənət olması ən görkəmli tədqiqatçılar (M.Arif, Ə.Sultanlı) tərəfindən təsdiqlənsə də, mənşəyi, janr xüsusiyyətləri, mövzu dairəsi, formaları hələ kifayət qədər araşdırılmamışdır.

Xalq yaradıcılığımızda dram qədər xüsusi adları, istilahları olan və rəngarəng formalarda təzahür edən ikinci janr yoxdur. Babalarımız xalq dramlarını mənəvi tələbata cavab verən əsərlər kimi həmişə öz möişətlərində işlətmişlər.

UŞAQ FOLKLORU

Uşaq folkloru dedikdə, hər şeydən əvvəl, şifahi xalq ədəbiyyatının böyüklər və uşaqlar tərəfindən yaradılan elə nümunələri nəzərdə tutulur ki, onlar uşaqlara həsr olunsun, başqa sözlə, uşaqların məişətini, oyunlarını, əyləncələrini, istirahətlərini, məşğuliyyətlərini, istəklərini, arzularını ifadə etsin və əhatə etdiyi mövzuları, ideyaları, forması, məzmunu, üslubu, hətta sözlərin seçilib-düzəlməsi, ifadə tərzini balacaların zövqünə, biliyinə, yaş səviyyəsinə, psixikasına uyğunlaşdırılsın.

Uşaq folkloru iki istiqamətdə - həm böyüklərin (nağıllar, tapmacalar, laylalar, oxşamalar və s.), həm də uşaqların yaradıcılığı (dolamalar, acıtmalar, öcəşmələr, oyun nəğmələri və s.) hesabına zənginləşir.

Ulu əcdadlarımızın məişətinə daxil olan ayin və mərasimlər, inam və əqidəsinə hopmuş inanclar bədii yaradıcılığın inkişafına güclü təkan vermişdir. Dünyaya övlad gətirilməsi, körpənin qırxının tökülməsi, dilinin açılması, dişinin çıxması, yeriməsi, adının qoyulması ilə bağlı keçirilən mərasimlərdə, heç şübhəsiz ki, tilsimdən, əfsundan, duadan gen-bol istifadə edilmişdir. Deməli, uşaq folklorunun meydana gəlməsi bir tərəfdən ilkin etiqadlarla, təsəvvürlərlə bağlıdırsa, digər tərəfdən lap qədimlərdə, sinifli cəmiyyət formalaşmamışdan qabaq uşaqları dövrün tələbinə uyğun şəkildə böyüdü təbiyələndirmək, körpəlikdən əməyə, işə alışıdırmaq, mübarizəyə hazırlamaq və ovçuluq, əkinçilik, maldarlıq, toxuculuq peşələrinin sirlərini öyrətmək tələbatı ilə əlaqədardır. Uşaqlara təbii qüvvələrdən, fəlakətlərdən (soyuqdan, istidən, tufandan, yanğından), xəstəliklərdən qorunmağın, maddi nemətlər əldə etməyin yollarını göstərmək, yırtıcı heyvanların və yağıların qəfil hücumları zamanı ov alətlərindən, silahlardan istifadə etmək bacarığı aşılamaq folklor vasitəsilə həyata keçirilmişdir.

Uşaq folklorunun yaranma yollarını müəyyənləşdirərkən üç istiqamət əsas götürülməlidir:

1. Xalq pedaqogikasının ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə böyüklərin uşaqlar üçün xüsusi folklor nümunələri düzüb-qoşmaları.

2. Folklorun "cəmiyyətin uşaq dövrü"ndə əski inam və etiqadlarla bağlı yaranan nümunələrinin (bir sıra əmək nəğmələrinin, mərasimlərdə oxunan şer parçalarının) tədricən böyüklərin yaddaşından silinib uşaqların repertuarına keçməsi. Bu hadisə, ulu əcdadlarımız təbiət hadisələrinin sirlərinə az-çox bələd olmağa başlayandan sonra baş vermişdir. Uşaqlar yaşlılardan aldıkları hazır şer şəkillərini yaş səviyyələrinə, zövqlərinə uyğun formaya salmışlar.

3. Yamsılamaqla, təqlid etmə ilə uşaqların özlərinin yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşması, özünəməxsus şəkildə inkişaf etməsi.

Uşaq folkloru uşaqların yaş səviyyəsinə, zövqünə, biliyinə uyğun özünəməxsus janrlarla zəngindir. Bu janrlar sadəliyi, yığcamlığı, konkretliyi, oyunlarla bağlılığı, melodikliyi ilə bir-birinə yaxın olsa da, poetik sisteminə, uşaq məişətində oynadığı roluna, mövzu rəngarəngliyinə görə fərqlidir.

Azərbaycan uşaq folklorunun janrlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

Lirik növ: layla, oxşama, dilaçma, öyrətmə və uşaq nəğmələri (düzgü, sanama, öcəşmə, acıtma, dolama, çağırış və müraciətlər).

Epik növ: tapmaca, yanıltmac və uşaq nağılları.

Dramatik növ: uşaq oyun və tamaşaları.

Uşaq folklorumuzun lirik növdəki janrlarını ifadə görə iki yerə ayırmaq olar: a) analar tərəfindən yaradılıb ifadə olunan "ana nəğmələri"; b) bir qismini böyüklərin, digər qismini isə uşaqların qoşduqları "uşaq nəğmələri".

Laylalar anaların körpələrini yuxuya vermək, bəsləmək, əzizləmək, gözdzürmək, dilini açmaq və s. ilə əlaqədar oxuduqları nəğmələrdir. Ananın övladına sonsuz məhəbbəti bütün laylaların canına hopmuşdur:

...Bala gözən yerlərə
Analar qurban olsun.

Ana öz balasını müqəddəsləşdirir, onu dünyada hər şeydən, hətta şirin canından, elindən, obasından üstün tutur. Pirlərə, imamlara üç, yaxud yeddi qurban deyilsə, ana övladının bircə əməli, hərəkəti üçün on iki qurban vəd edir:

*Mən gördüm haçan günü,
Dağlardan qaçan günü?
On iki qurban kəsərəm
Balam dil açan günü.*

Laylaları məzmununa görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: yuxulatmalar, oyatmalar, öyləndirmələr, bəsləmələr, arzulamalar, bənzətmələr, inam və etiqadlarla bağlı olanlar (qarğış-laylalar, alqış-laylalar, qurbanlıqlar), şikayətlər (anaların öz güzəranından narazılığı və xəstə uşağının sağlması üçün yalvarışları).

Uşaqları yuxulatmaq üçün düzlüb-qoşulan laylalar xüsusi forma-ya malikdir: nəqəratlıdır, əksər misraların əvvəlində, yaxud sonunda "laylay", "balam" ifadələri, eləcə də müxtəlif səs birləşmələri təkrarlanır:

*Lay-lay beşiyim, lay-lay,
Evim, eşiyim, lay-lay
Sən get şirin yuxuya,
Çəkim keşiyin lay-lay.
Balam, lay-lay, a lay-lay,
Gülüm, lay-lay, a lay-lay.*

Laylaların içərisində elələri var ki, uşaqları yatırmağa deyil, oyatmağa həsr olunur:

*Lay-lay dedim, can dedim,
Yuxudan oyan dedim,
Sən yuxudan durunca
Canımı qurban dedim.*

*Məni oyaq qoyan sən,
Qızıl gülə boyan sən.
Öpüm qara gözündən
Bəsdır yatdın, oyan sən.*

Bu günədək toplanan laylalar içərisində ən çox arzulamalara təsadüf edilir. Ana övladının dil açmasını, ayaq tutub yeriməsini, gəzməsini, oynayıb-gülməsini, sevinməsini, nəhayət, ərşəyə çatmasını, özünə

qız seçib-bəyənməsini istəyir. Ana qocalıb əldən düşsə də, küçələrdə carçı olmağa razıdır, tək balasının toy gününədək nəfəsi kəsilməsin. Eviyədə, eşiyində şənlik qurulandan, qapısından gəlin girəndən sonra dünyadan rahat köçə bilər.

Ana övladını müxtəlif bitki və heyvanlarla müqayisə edir, bəzən uşağın yerişini, gülüşünü, yatışını, gözlərini ən adi əşyalara bənzədir. Ümumiyyətlə, qadınların dilində işlənən epitetləri, təşbehləri sistemləşdirərkən müəyyənləşdirmək olur ki, laylalarda uşaq bitkilərdən gülə, sünbülə, lələyə, bənövşəyə, heyvan və quşlardan şirə, quzuya, bül-bülə, göy cisimlərindən aya, ay parçasına, ulduza, günə, insana gündəlik lazım olan maddi nemətlərdən duza, çörəyə, bala, məişət əşyalarından güzgüyə, bəzək şeylərindən sədəfə, dürdanəyə, eləcə də yarağa, alınmaz qalaya, gözünün qarasına, ürəyinin başına, qardaşına, atasına oxşadılır. Nəhayət, ananın arzusuna, gərəyinə, əməyinə, ümidinə çevrilir. Gülə, bənövşəyə təkə körpə özü deyil, həm də onun beşiyi, yuxusu, yastığı, döşəyi bənzədir. Bu müqayisə və bənzətmələrdən ən çox işlənəni güldür. Ana körpəsinə "gül beşikdə" "qızılgül yuxusu" arzulayır. Onun "yastığında gül", "döşəyində bənövşə" bitirir. Əski türk mifologiyasında "qızıl gül" və "bənövşə" bitki ilahəsidir, bütün canlıların havadarıdır.

Oxşamalarla laylalar arasında az-çox mövzu-məzmun eyniliyi olsa da, formaca bu janrlar bir-birindən fərqlənir. Laylalar heca vəzninin yalnız yeddilik, oxşamalar isə həm yeddilik (ikimisralı oxşamada birinci misra yeddi, ikinci misra səkkiz hecadan ibarətdir), həm də beşlik ölçüsündə olur. Qafiyə sisteminə görə bir qismi (beşlik ölçüdə olanlar) laylalarla eynidir: a, a, b, a; bir qismi isə başqa cürdür: a, a, a, b.

*Çaydır, dənizdir,
Quldur, kənizdir.
Balam hər nədir,
Mənə əzizdir.*

*Tüstüsüz damlar,
Sarı badamlar,
Tənbəl adamlar
Bu balama qurban.*

Oxşamaların bir qismi ikimisralıdır. Ana səkkizhecalı birinci misrada heyvanları, quşları, əşyaları balasına qurban deyir. Yeddihecalı

ikinci misra isə onun sorğusundan ibarət olur. Burada körpənin iməkləməsi, əl çalması, dil açması, oynaması, quş ovlaması, evlənməsi, bəy olması və s. arzulanır:

*Balama qurban inəklər,
Balam haçan iməklər?*

*Balama qurban xalçalar,
Balam nə vaxt əl çalar?*

Azərbaycan uşaq folklorunda yenicə dil açmağa başlayan körpə ilə ananın bir növ dialoqundan ibarət olan maraqlı şer örnəklərinə rast gəlinir ki, onları dilaçmalar, yaxud öyrətmələr adlandırmaq olar. Məsələn:

Ana soruşur:

- Bu nədir?

Körpə cavab verir:

- Qulaq.

Ana:

- Sənin dilinə

Biz qurban olaq.

“Bu nədir?“, “O kimdir?“ sualları ilə bədən üzvlərinin, ətrafda görünən əşyaların, qohum-əqrəbanın adını xəbər alırlar, körpə dili dolaşa-dolaşa cavab verir, ana düz cavab alarsa fərəhini gizlədə bilmir, uşağın dediyi sözlə həmahəng olan misra ilə balasını alqışlayır, yaxud onunla “zarafatlaşır“: chmallica qulağını dartır, burnundan tutub “burur“. Bu zaman uşağın dilinin açılması, sözlərə öyrəşməsi ilə bərabər, ananın da yaradıcılıq qabiliyyəti inkişaf edir.

- Bu nədir?

- Burun.

- Bir elə burum,

Bir elə burum.

Böyüklər körpələrə müxtəlif suallar verməklə də dilaçma düzəldə bilirlər. Söz ehtiyatları çoxaldıqca uşaqlar sorğuya düzgün cavab verirlər və buna görə də alqışlanırlar:

- Nə görürsən?

- Dağ.

- Qızım düz tapdı,

Üzü oldu ağ.

- Göydə nə var?

- Ay.

- Balam düz dedi,

Balama bir pay.

Dilaçmalar körpələrə söz öyrətməklə yanaşı, həm də onları öyləndirməyə xidmət edir.

Analar uşaqların barmaqları ilə bağlı maraqlı oyunlar göstərilər. Bunlara barmaq oyunları demək olar. Əvvəl körpənin barmaqlarının hərəsinə bir ad qoyurlar:

Baş barmaq -

Başala barmaq,

Uzun hacı,

Göy turacı,

Xirdaca bacı.

Sonra onun ovuclarına işarə edib deyirlər: “Burdan bir dovşan çıxdı“. Uşağın barmaqlarını bir-bir qatlayaraq, davam edirlər: “Bu vurdu, bu tutdu, bu bişirdi, bu yedi, vay, bəbəyə qalmadı“.

Uşaqlar bu cür oyunun məzmunundan çox, analarının jestlərinə, mimikalarına, səslərindəki dəyişikliyə (böyüklər sözləri ifadə edərkən çalışırlar ki, səslərini körpələr kimi çıxarsınlar) maraq göstərir, kəltür və dəfələrlə təkrarlanmasını istəyirlər.

Tədqiqatçılar “Uşaq nəğmələri“ başlığı altında düzgüləri, sanamaları, acıtmaları, heyvanlar, quşlar haqqında şerləri təqdim edirlər. Uşaq nəğmələri geniş anlayışdır. Buraya uşaqların gündəlik həyatında və məişətində, öyləncə və oyunlarında, əmək fəaliyyətlərində istifadə etdikləri mənzum parçalar daxildir. Uşaq nəğmələrinin xeyli hissəsi böyükələrin yaradıcılığından götürülmüş, bir qismini isə uşaqlar özləri yaratmışlar.

Uşaq nəğmələrinin mövzuları rəngarəngdir. Doğrudur, bəzilərinə məzmun rol oynamır, saylar sadalanır, ritmik sözlər bir-birinin ardınca

düzülür, səslərlə, səs birləşmələri ilə ahəng yaradılır, yalanlardan, əyləncəli təsvirlərdən qurulur. Uşaq nəğmələrinin xeyli hissəsi heyvanların, quşların, bitkilərin bəhsindən ibarət olur.

Düzgünlər, əsasən, formasına görə müəyyənləşən və özünəməxsus poetik sistemə malik olan uşaq folkloru janrıdır. Məzmunu ilə nağıl-yalanlara (qaravəllilərə) yaxınlaşır; əyləncəli, məzəli əhvalatlardan müəyyən epizodlar danışılır, hadisələr, təsvirlər tez-tez dəyişir və çox vaxt onların arasındakı əlaqə qırılır.

Düzgü adı altında toplanan şerlər mənşəcə çox qədimlərlə səsləşir, hər birinin ayrılıqda müəyyən məqsədlə yarandığı az-çox nəzərə çarpır. Başqa sözlə, ovçuluq, maldarlıq, toxuculuq nəğmələrinin izləri bəzi düzgünlərdə bugünədək qalmaqdadır.

Xalq yaradıcılığının bu nümunələrinə "düzgü" adı verilməsinə təsadüfi hal kimi baxmaq olmaz. Bu, hər şeydən əvvəl, şerlərin quruluşundan götürülmüşdür. Belə ki, misralar zəncirvari şəkildə bağlana-bağlana bir-birinin ardınca düzülür. Daha dəqiq desək, bəzi misraların sonuncu sözü sonra gələn misraların əvvəlinci sözünü təşkil edir:

...Cahan gedib hamama,
Hamamın suyu isti,
İsti su da nə pidi...

Yaxud misra özündən əvvəlki misrada iştirak edən sözlərdən biri əsasında qurulur və bu şəkildə növbələşmə axıradək davam edir:

Üşüdüm ha, üşüdüm.
Dağdan alma daşdım.
Almacığımlı aldılar,
Mənə cürüm verdilər,
Mən cürümdən bezaram.
Dərin quyu qazaram.
Dərin quyu beş keçi,
Hanı bunun erkəci?
Erkək qaya başında...

Doğrudur, bu sistemin tələblərinə həmişə əməl olunmur; arada pozulur və təzədən bərpa olunur. Bu da düzgünlərin tam mətnlərinin unudulmasından, müxtəlif mövzulu bir neçə nəğmənin bir-birinə qarışmasından irəli gəlir.

Düzgünlər heca vəzninin yeddilik ölçüsündə olur, əksər hallarda misralar cüt-cüt qafiyələnir: a, a. Bəzən üç misra bir-birinə uyğun gəlir: b, b, b. Sərbəst misralara da təsadüf edilir: a, a, c. b, b, b, ç...

Ulu əcdadlar əkilən torpaq sahələrini ölçəndə, naxırdan qayıdan mal-qaranı sayanda işi asanlaşdırmaq və alınan rəqəmləri uzun müddət yadda saxlamaq məqsədilə xüsusi nəzm nümunələri yaratmışlar. Çobanların "Yoxlama və cütləmə" mahnıları bu cür formalaşmışdır. Sonralar böyüklərdən uşaqlara keçən sanamalarda cütləmə bu gün də özünü göstərir:

Bir, iki - Bildirki.
Üç, dörd - Qapını ört.
Beş, altı - Daş altı.
Yeddi, səkkiz - Qırx səkkiz.
Doqquz, on - Qırmızı don.

Sınamada cüt rəqəmlərə münasibət bildirilir: ilk cüt bildirkidir, yəni ötən ildən qalmadır, ikinci cüt xəstədir, çölə çıxarılmalıdır, üçüncü cüt dal gün üçündür, qorunmalıdır və dördüncü, beşinci cütlər şişlik üçündür, mağara aparılmalıdır, qırmızı donlu gəlinin ayaqları altında kəsilməlidir.

Oyunlarla bağlı yaranan başqa sanamalarda uşaqlar həm tək, həm də cüt saylara söz calayırlar: Biri birə, İkisi yerə, Üçü üskük, Dördü döşək, Beşi bişək, Altısı alma, Yeddisi yemiş... Bu cür sanamalarda say bildirən sözlərin əvvəlinci bir və iki səsi ahəng yaratmaqda əsas götürülür, əlaqəyə girdiyi sözün həmin səs və səs birləşməsi ilə başlanmasında tələb olunur, eləcə də təkrəqəmli misralarla cüt rəqəmlilər bir-biri ilə qafiyələnir.

İkinci qisim sanamalarda saylar iştirak etmir, sözlərin, səslərin, səs birləşmələrinin müxtəlif formalarda təkrarlanması ilə sanama yaradılır. Bu cür sanamalara təkrələmə də deyilir:

Motal-motal,
Tərsə motal.
Qıl atar,
Qaymaq qatar.
Ağ quşum,
Ağarçınım.
Göy quşum,
Göyərçinim...

Təkərləmələr uşaq oyunları zamanı fiziki hərəkətlərin ritmi üzərində qurulduğundan saylarla əlaqədar yaranan sanamalara nisbətən daha oynaq və axıcıdır.

Uşaqların şəxs adları üzərində qurub yaratdıqları, bir-birinin paxırını açan, xasiyyətlərindəki, davranışlarındakı, hərəkətlərindəki və geyimlərindəki nöqsanları, çatışmamazlıqları "tənqid edən" nümunələrə acıtmalar deyilir.

Acıtmada uşaq təfəkkürünə uyğun məzəli təsvir və təşbehlərə təsadüf olunur: əli süpürgəli, köhnə tumanlı, saçı sirkəli, yaxası bitdi. Acıtmaların əksəriyyəti "Neynirəm onu?!" misrası ilə tamamlanır və pis keyfiyyətlərə malik qızlar, oğlanlar inkar edilir:

*Zibeydə çöldə,
Ayağı göldə.
Başı dumanlı,
Köhnə tumanlı,
Əli süpürgəli,
Saçı sirkəli,
Yanı itdi,
Yaxası bitdi.
Fənadı sonu,
Neynirəm onu?!*

Acıtmalarda Fatma dalaşqanlılığı, Tükəzban acgözlüyü, deyingənliyi ilə tay-tuşlarının qarşısında gülünc vəziyyətə düşür.

Acıtmaların bir qismi keçələ həsr olunur:

*Keçəl, keçəl mərəndi,
Qolları düymələndi,
Eşitdi saçlı gəlir
Başına kül ələndi.*

Xalq nağıllarında olduğu kimi, acıtmalarda da keçəl ilk öncə tən-bəl, sonra hiyləgər və "bir arpanı beş eyləyən" kimi təsvir olunur.

Dolamalarda, acıtmalardan fərqli olaraq, şəxs adları atılır, şer bir-başə heç kəsin ünvanına yönəldilmir, bir növ söz oyunu xarakteri daşıyır, iki nəfərin deyişməsindən ibarət olur. Kim ifa zamanı diqqətsizliyə yol verib axıradək "söz güləşdirməkdə" davam etsə, gülünc hala dü-

şür, ya it kimi hürdüyünü, at kimi kişnədiyini, xoruz kimi banladığını, ya da pişik kimi miyoldadığını "boynuna alır":

- *Gəl gedək bağa.*
- *Mən də, mən də.*
- *Çıxaq budağa.*
- *Mən də, mən də.*
- *Şaftalı yığaq.*
- *Mən də, mən də.*
- *Bağban gəlsin.*
- *Mən də, mən də.*
- *İti qısqrtsın.*
- *Mən də, mən də.*
- *İt mənə hürsün.*
- *Mən də, mən də.*

Böyüklər uşaqlara heyvanlar haqqında bir sıra nəğmələr düzüb-şoşmuşlar. Bu nəğmələrdə inək, öküz, keçi, eşşək, pişik və s. dil açıb xasiyyətlərindəki, hərəkətlərindəki qəribəliklər barədə məlumatlar verir, eləcə də zahiri görünüşlərini təsvir edirlər. Bir qismi deyişmə şəkli-ndədir, digər qismi monoloqlardan ibarətdir. Uşaq bu nəğmələrdən öyrənir ki, öküz qışın üç ayını tövlədə yeyib yatır, yazda isə ona xış qoşurlar, gün doğandan batanadək yer şumlayır, "ağlı-qırmızılı buğda" əkir. "Heyvanların bəhsi" adlanan nəğmədə öküzlə yanaşı qoyun, dəvə, at, camış və inək mübahisə edirlər. "Pişik" adlı nəğmədə isə zahirən pələngə oxşadığına görə pişik özünü öyür.

Uşaq folklorunun epik janrlarında həyat hadisələri təhkiyə, nağıl-letmə yolu ilə əks etdirilir. Xalqın istək və arzuları öz ifadəsini rəngarəng obrazlar vasitəsilə tapır. Doğrudur, uşaq folklorunun tapmaca və yanılmac kimi janrlarında əhvalat, hadisə arxa plana keçir, daha çox əşyaların zahiri görünüşü, mahiyyəti haqqında maraqlı məlumatlar sadalanır. Lakin lirik nümunələrdən fərqli olaraq onlarda hiss və həyəcanlar, emosiyalar özünü göstərmir, hər hansı bir obrazın daxili aləmi deyil, əşyaların, hadisələrin məzmunu, mənası (tapmacalarda dolayısı yolla) təsvir edilir. Epik növün nəzmlə yaranan nümunələri məhz bu xüsusiyyətinə görə lirik əsərlərdən seçilir.

Azərbaycan uşaq folklorunun üç janrı epikdir: tapmaca, yanılmac və nağıl.

Bir sıra keyfiyyətlərinə - yığcamlığına, mövzu genişliyinə, konkretliyinə və əyləncəli xarakterinə görə tapmacalar uşaqların ən çox sevdiyi folklor nümunələrindəndir.

Tapmacalara bəzən bilməcdə də deyilir. Birincisi "tapmaq", ikincisi "bilmək" felindən əmələ gəlmişdir. Əlbəttə, biliyi, məlumatı az olan tapmacanın cavabını tapmaqda çətinlik çəkir.

Tapmacalarda əşyanın, yaxud hadisənin adı çəkilmir, yalnız məcazi təsviri verilir, ya da hər hansı bir əşyanın, hadisənin bir sıra xarakterik əlaməti sadalanır. Tapmacalarda müqayisə, bənzətmə, təzad, təşbeh, epitet, bədii sual, fantaziya və s. təsvir vasitələrindən geniş istifadə olunur. Məsələn:

*Qırmızı nar,
Hər evdə var. (Od)*

Bu tapmaca metaforadan ibarətdir. Od qırmızılığına görə nara bənzədilir.

Bəzi tapmacalarda əşya və hadisənin əlaməti, keyfiyyəti, xassəsi müqayisəsiz verilir:

*Gecələr boşalar,
Gündüzlər dolar. (Yük yeri)*

*Gecə yumular,
Səhər açılar. (Sarmaşığı)*

Tapmacalar uşaqların zehni inkişafına kömək edir. Əlamətləri müqayisədə göstərilən əşyanın, hadisənin özünü tapmaq üçün uşaqlardan güclü fantaziya və bilik tələb edilir:

*Gözləri var, başı var,
Nə tükü, nə qaşığı var.
Ayağı yox, dili yox,
Dərisində pulu çox. (Balıq)*

Tapmacada balığın ən adi əlamətləri sadalanır. Məlumdur ki, balığın tükü, qaşığı, ayağı, dili olmur. Balıq "dərisində pulunun çoxluğu" ilə başqa canlılardan seçilir. Bununla belə, balığı görməyən, onun haqqın-

da təsəvvürü olmayan tapmacanın cavabını tapa bilməz. Deməli, fantaziya ilə yanaşı, uşaqların biliyi də tapmacanın cavabının tapılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xalq həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, ona tapmaca qoşulmasın. Lakin tapmacaların içərisində elələri var ki, yığcamlığına, sadəliyinə, ifadə tərzinə, məzmununa görə uşaqlara daha yaxındır. Bu cür tapmacalarda heyvanlar, quşlar yamsılanır; tapmacaların bir qismi söz oyunu üzərində qurulur.

Yamsılama uşaqlarda dil açmağa başlayandan özünü göstərir və yamsılaya-yamsılaya onlar quşların, heyvanların "dilini" öyrənirlər. Bu mənada təqlidi sözlərin bir sıra tapmacalarda heyvanların, quşların, təbiət hadisələrinin əlaməti kimi verilməsi maraqlıdır.

Uşaqlar pişiyi "xoruldamasından", "mırıldamasından", keçini "bəyirməsindən", yarasanı "ziyildəməsindən" tanıyırlar:

*Ovun alsan miyoldar,
Sığallasan xoruldar. (Pişik)*

Heyvanın öz səsinə deyil, tərpənişindən, hərəkətindən doğan səslərin yamsılanması ilə düzələn tapmacalarda da rast gəlirik:

Taxçadan düşdü tap elədi. (Siçan)

Gülsənəm onu hap elədi. (Pişik)

Tapmacaları uşaqlara bağlayan başqa bir cəhət özünü səs oyunları ilə əlaqəsində göstərir. "Biz bizə biz deyirik, siz bizə nə deyirsiniz?" - tapmacası "biz" sözü üzərində qurulmuşdur. Bir cümlədə "biz" dörd dəfə işlənir: birinci şəxs əvəzliyi, ikinci, üçüncü və dördüncü isə bir şeyi deşmək üçün metaldan hazırlanan ucuşuş alət mənasındadır. Maraqlıdır ki, cavab tapmacanın özündə üç dəfə qeyd olunur. Uşaq bir qədər fikirləşsə başa düşər ki, qoyulan sual onu çaşdırmaq üçündür. Söz oyunlarında istifadə olunan tapmacaların bir qismi riyazi məsələ şəklində yaradılır: Beş, beş, beş - on beş, üç - on səkkiz, iki - iyirmi, neçə əylər hamısı? (5+5+5=15+3=18+2=20) Rəqəmlər ardıcılıqla toplanır və tapmacanın cavabı alınır, sual isə dinləyəni çaşdırmaq məqsədilə verilir: İki tülkü balası, üç - anası (yəni üçüncü anası), dörd - atası (yəni dördüncü atası), neçə əylər hamısı? (Dörd: iki bala, ata, ana).

Söz oyunlarında ən çox işlənən uşaq folkloru janrı yanılmacdır.

Sözlerin, səslərin, səs və söz birləşmələrinin bir cümlə daxilində müxtəlif formalarda təkrarlanmasından (bəzən belə cümlələrin özünün təkrarından daha mürekkəb quruluşlu yanılmaclar düzəldilir) ibarət olan yanılmaclar uşaqların düzgün tələffüz vərdişinə yiyələnməsində, söz ehtiyatlarının artırılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Yanılmaclar sabit formaya malik olmasa da, hamısı üçün ümumi olan keyfiyyətlər mövcuddur:

a) oxşar səs və söz birləşmələrinin cümlə boyu bir-birini izləməsi: “Ey qəfəsdəki çil bildirçin qardaş, gəl səninlə çil bildirçinləşək, çil bildirçinləşsən də, çil bildirçinləşməyəcəyəm“. Burada “çil bildirçin” söz birləşməsi və “çil“, “çin“, “il“, “ir“, “ləş“ səs birləşmələri təkrarlanır.

b) sözlərin, yaxud bütöv cümlənin müəyyən dəyişikliklərlə düzülməsi, məsələn:

*Getdim,
gördüm,
bir taxçada bal,
bir taxçada qıl,
bir taxçada zil.
Balı uddum,
Qılı diddim,
Zili atdım*

Yanılmaclar həm nəslərlə, həm də nəzmlə yaradılır, canlı xalq dilinin bütün incəliklərini əks etdirir və uşaqların səlis nitqini, diqqətini formalaşdırmaqla yanaşı, onları əyləndirir, söz oyunu kimi isə tərbiyə vasitəsinə çevrilir.

Uşaq nağıllarını da böyükələr düzüb-qoşurlar və söyləyirlər. Lakin onlar formasına, məzmununa, eləcə də başqa xüsusiyyətlərinə görə tarixi, sehrli və ailə-məişət nağıllarından fərqlənir.

Birinci, uşaq nağıllarında süjet xətti çoxsaxəli olmur, əksər vaxt epizodik xarakter daşıyır, hər hansı bir obrazın (uşağın, heyvanın, quşun, bitkinin) həyatının bir anı, yaxud bir günü göstərilir. Sual-cavab və dialoq şəklində qurulur.

İkinci, köklü fərqlər dilində nəzərə çarpır. Uşaq nağıllarında cümlələr əzsözlü, sadə olur, bədi təsvir və ifadə vasitələri ilə yüklənmir. Çox halda heyvan, quş səsləri yamsılanır, ifadələr, cümlələr cüzi dəyi-

şikliklə təkrarlanır. Məsələn, “Xoruz və padşah“ nağılında xoruz “ququququ“, “padşah“, “mən“, “nə“, “imiş“ sözlərini tez-tez işlədir.

Üçüncü, obrazların və mövzuların seçilməsində özünü göstərir. Uşaq nağıllarının qəhrəmanları, əsasən, uşaqlar, heyvanlar, quşlar, bitkilər olur. Uşaqların acgöz tacirlərlə, zalım xanlarla, uşaq öti yeyən divlərlə, xortdanla mübarizəsi, güzəranı, əyləncəsi, istək və arzuları, heyvanların, quşların, bitkilərin həyat tərzi, xasiyyəti, gündəlik qaygıları, balalarına azuqə toplanmaları, onları yırtıcılardan qorumaları və s. uşaq nağıllarının mövzusunu təşkil edir. Burada təbiətdə gözə görünən nə varsa, hamısına canlı insan kimi baxılır, adicə qarğı çubuğu da, dəyənək də yeri düşəndə uşaqların dostuna, köməkçisinə çevrilir. Heyvanlar, quşlar, bitkilər adamlar tək danışa, düşünə, mühakimə yürüdə, yaxşını pisdən, dostu düşməndən ayıra bilirlər. Haqsızlıqla rastlaşanda döyüş meydanına atılıb qələbə çalmağı bacarırlar. Çoxlarının isə məqsədi dinc, yanaşı yaşamaqdır. “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm“ nağılında keçi özündən qat-qat üstün olan qurdu məhv edir. Ona görə ki, o, haqq iş üçün vuruşur, doğma balalarının qisasını alır.

Dördüncü, nağılların yaranmasında özünü göstərir: əhvalatlar, surətlər mifik səciyyə daşımır, heyvan, quş obrazlarının arxasında heç bir totem gizlənmir. Uşaq nağılları xalqın pedaqoji tələbatı nəticəsində körpələrin tərbiyəsinə düzgün istiqamət vermək məqsədilə düzülüb-qoşulur. Bu səbəbdən qurd, ilan, dovşan, tülkü və s. obrazlara müqəddəs varlıq kimi baxılmır.

Beşinci, uşaq nağıllarının əyləncəli xarakterdə olmasında nəzərə çarpır: “Tülkü, tülkü, tünbəki“də tamah üzündən tülkü, ayı, donuz, qurd, çaqqal, ilan və tısağa quyuya düşürlər. Tülkü görür ki, bir tədbir fikirləşməsə hamısı burada qalıb öləcək, ya da aclıq güc gələcək, birinin ötinə yeyəcəklər, onda ayı, qurd və donuzla bacarmayacaq. Ona görə də hiyləyə əl atır: heyvanlara bir “oyuna“ başlamağı təklif edir. Deyir ki, “mən nəgmə oxuyum, hər kəsin adı axıra düşsə, onu yeyək“. Tülkünün nəgməsi xalq uşaq oyunlarının başlanğıcında işlənən sanamanı xatırladır. Uşaq oyunlarında kim axıra qalsa, oyunu davam etdirmək hüququ qazanır. Tülkünün “oyununda“ isə adı sonda çəkilən heyvanı ölüm gözləyir:

*Tülkü, tülkü, tünbəki,
Quyruq üstə lümbəki.
Ayı axmaq,
Donuz toxmaq...*

Tülkü oyunda hamını udur. Çünki nəğməni öz adı ilə başlayır. Əvvəldən razılaşdıqları şərtə görə, adları sonda gələn heyvanlar ayının köməyi ilə parçalanırlar. Axırda ikisi qalır: tülkü və ayı. Artıq nəğmə kərə gəlmir. Başqa kələk işlətmək lazımdır. Maraqlıdır ki, tülkü nəğməsində ayını axmaq kimi xarakterizə edir. Ayı axmaqlığı üzündən də tülkünün hiyləsinə uyur, qoltuğunun ətinə söküb yeyir və ölür. Beləliklə, heyvanların oyunu uşaqları əyləndirir.

Altıncı, real həyatla bağlılığında özünü göstərir. Uşaq nağıllarında zəhmətkeş xalqın güzəranı, əmək fəaliyyəti, məişəti, adət-ənənəsi, istək və arzuları gerçək hadisələrin fonunda verilir. Zümrüd quşları reallığın qabağına pərdə tutduğu halda, uşaq nağıllarında hər şey öz rəngində, öz halında görünür.

Poetik strukturuna görə rəngarəng, mövzu dairəsi geniş olan Azərbaycan uşaq nağıllarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) uşaqlara həsr olunanlar;

b) alleqorik nağıllar (heyvanlar, quşlar, bitkilər və s. haqqında olanlar, nağıl-təmsillər).

Xalq həmişə uşaqları qoçaq, qorxmaz, haqsızlığa qarşı barışmaz, zəhmətsevər, özgə malına göz dikməyən, xeyirxah görmək istəmiş, bu arzusunu uşaqların həyatına, davranışına, mübarizəsinə aid nağıllarda ifadə etmişdir. El arasında əsas qəhrəmanı böyüklər qədər ağıllı, fərsətli, dözümlü, tədbirli uşaqlar olan nağıl çoxdur: "Cırdan və Xortdan", "Göyçək Fatma", "Tələt", "Əlyar və dovşan", "Kamal və Reyhan", "Murtuz" və b. Bu uşaqlar böyük çətinliklərlə qarşılaşırlar, lakin balaçılıqlarına baxmayaraq qorxmurlar, bəzisi xeyirxahlığı ilə, bəzisi kələk işlətməklə, bəzisi də heyvanların dostluğuna arxalanmaqla qəddar düşmənlərə qalib gəlir.

M.H.Təhmasib yazırdı: "Qəhrəmanların öz düşmənləri ilə apardıqları mübarizədə onlara yardım edən qüvvələrin ən başlıcası heyvanlardır. Bu heyvanlar bəzən həqiqi, bəzən də fantastik olur. Ümumiyyətlə, bu vasitələri, bu iştirak edən qüvvələri qəhrəmanlara bəslədikləri münasibət etibarilə başlıca olaraq iki yerə bölmək olar. Bunlardan birincisi dost, ikincisi isə düşmən və maneçilik törədən qüvvələrdir". Alim Simurq quşunu, atı, göyərçini, sədaqətli itləri, ağ ilanı, ayını və hətta tülkünü dost, divi, əjdahanı, ceyranı düşmən qüvvə kimi verir [381, 4-5].

Uşaq nağılları içərisində heyvanlara, quşlara, bitkilərə həsr olunanlar daha çoxdur. "Ayı və milçək", "Tülkü, tülkü, tünbəki", "Şəngülüm,

Şüngülüm, Məngülüm", "Tülkü və ilan", "Dovşan", "Ac qurd", "Qurd", "Hiyləgər keçi", "Aslan və dovşan", "Cik-cik xanım", "Qarı və pişik", "Nazikbənazik-Tazikbətazik", "Tülkünün hekayəsi", "Pıspısa xanım və Siçan Solub bəy", "Xoruz və padşah", "Şah və Xoruz" və s. nağıllarda uşaqları maraqlandıran hadisələr nəql olunur. Belə ki, tənbel milçək arının balına şerik çıxmaq istəyir; qurd gah ana keçinin yemək dalınca yollanmasından istifadə edib onun ballarına hücum çəkir, gah da özünü xəstəliyə vurub şirin, ayının yeməyinə qonaq olur; sərçə saz çalıb oxuyur; tülkü hərdən səbət toxuyur, hərdən də gön tapıb çarxıq tikir, heç vaxt kələyindən qalmır; xoruz bir qaraca pul tapıb, padşahı ələ alır.

Heyvanlara, quşlara aid nağılların bir qrupu haqsızlığa qarşı mübarizəyə həsr olunur. Məsələki heyvanlar iki cəbhəyə bölünürlər. Qurd, ilan, aslan azgün, qəddar, amansız, yırtıcı təsvir edilir. Məsələn, "Aslan və dovşan" nağılında şir rastına düşən heyvanı parçalayır. "İlan və tülkü"də ilan öz qonşusu tülküyə xəyanət edir, onu tutub yemək istəyir. Maraqlıdır ki, əks cəbhədə duran heyvanlar: keçi, dovşan qüvvəyə birincilərdən qat-qat zəif olsalar da ağıllın köməyi ilə qalib gəlirlər.

Oyun uşaqların əsl yaradıcılıq fəaliyyətidir. Onlar ilk növbədə hərəkətə və düzüb-qoşmağa olan ehtiyaclarını ödəyir, istək və arzularını həyata keçirirlər. Həkimiyamsılayırlarsa, bütün varlıqları ilə xəstə rəvayətində təsəvvür edilən gəlinciyə bağlanırlar, qayğısına qalıb onu "sağaldırırlar". Uşaqlar sürücüdürsə, diqqətlərini maşının düzgün və təhlükəsiz idarə edilməsinə yönəldirlər.

Uşaqlar oyunlarda təqlidçilikdən improvizasiyaya keçirlər. Onların oyunlarla bağlı yaradıcılıq fəaliyyəti sinkretikliyi ilə də nəzəri cəlb edir: rəqs, dram, musiqi ünsürlərini özündə birləşdirir. Uşaq nəğmələr düzüb-qoşanda şair, oxuyanda xanəndə, əkinçini, ovçunu, çobanı, heyvanı, quşu yamsılayanda aktyor, əl-qol açıb oynayanda isə rəqqasdır.

Oyun və tamaşa anlayışlarına folklorun uşaqlar tərəfindən yaradılan müxtəlif formaları - uşaqların fiziki, zehni, psixi və mənəvi inkişafına təsir göstərən nümunələri daxildir. Oyunları ifasına, uşaqların məişətində tutduğu yerinə və roluna görə iki hissəyə ayırmaq olar:

1. Mütəhərrik (hərəkətli) oyunlar.

2. Söz oyunları.

Hərəkətli xalq oyunları uşaqların fəaliyyətinin fiziki hərəkətlərə yönəldilmiş formasıdır. Bu oyunlar söz oyunlarına nisbətən daha qədimdir, insanların ilk əmək fəaliyyəti ilə bağlı meydana gəlmişdir. Be-

lə ki, ilk-əvvəl oyunlar təqlidçilik yolu ilə yaranmış və əcdadlarımızın əmək və məişət səhnələrini əks etdirmişdir.

Hərəkətli oyunların bir qisminə uşaqlar müxtəlif əşyalardan: ağacdan, dəsmaldan, turnadan (kəmərdən), topdan, daşdan, üzükdən, çöpdən, aşıqdan, papaqdan, kamandan-oxdan (ağacdan qayrılmış) və s. istifadə edirlər. "Cıdır oyunu"nda atlar da uşaqların köməyinə çatır. Bəzi oyun zamanı onlar çuxurlar qazır, daş-çınqılı bir yerə toplayıb təpə düzəldir, tonqallar qalayırlar. Oyunlar əksər hallarda açıq havada, yaşıl meydanlarda keçirilir. Ümumiyyətlə, mütəhərrik oyunları əşyasız aparmaq mümkün deyil. Məhz buna görə də, bir sıra tədqiqatçılar (H.Ağayev, İ.Musayev, S.Axundova) təsnifat apararkən meyar olaraq oyunlarda əşyalardan istifadə olunub-olunmamasını götürür və hərəkətli oyunları iki yerə ayırırlar:

1. Əşyalarla oyunlar: "Kirmə", "Dəsmalı ver", "Sultan", "Xəndəyə düşmə", "Pula-pula", "Qələndər, ay-qələndər", "Aşıq-qoz" və s.
2. Əşyalarsız oyunlar: "Bənövşə", "Şənlik", "Ənzəli", "Əl üstə kimin əli" və s.

Söz oyunları sonrakı dövrlərin məhsuludur. İncəsənətin əcdadlarımızın əmək prosesindən ayrılıb sərbəst şəkildə formalaşdığı dövrlərdə uşaqların oyunları, yaradıcılığı öz karakterini, keyfiyyətini dəyişmişdir. Uşaqlar böyükklərin fəaliyyətini təqlid etməklə kifayətlənməmiş, özləri oyunlar yaratmağa başlamışlar. Əlbəttə, ilk yaranma dövründə bu oyunlar böyükklərin yaradıcılığından asılı olmuşdur. Daha doğrusu, yaşlıların düzüb-qoşduqları sanama və yanıltmaclara əsaslanmışdır. Sonralar uşaqların öz poetik yaradıcılığı hesabına formaca müxtəlifləşmiş, mövzu dairəsi genişlənmişdir.

Söz oyunlarının əsasını tapmacalar və yanıltmaclar təşkil edir. Aşağıdakı oyun-tapmacaya diqqət yetirək:

"Dəstə başcısı ürəyində bir quş tutur, əl hərəkəti ilə onu nişan verir və uşaqlara deyir: - Bir quşum var bir belə.

Uşaqlar bir ağızdan söyləyirlər: - Lov gələ ha, lov gələ.

Başçı: - Dimdiyi var bir belə.

Uşaqlar: - Lov gələ ha, lov gələ...

Beləcə quşun bədən üzvlərinin ölçüləri göstərilir. Axırda başçı soruşur:

- *Tapsa kim bu heyvanı,
Alacaq bu meydanı*."

Quşun adını düz tapan oyun-tapmacanın qalibi hesab edilir.

Söz oyunlarında uşaqların istifadə etdikləri folklor janrlarından biri də öcəşmələrdir. Deyişmə şəklində olması ilə dilaçmalara oxşayır. Dilaçmalarda ana uşağına hər hansı bir hadisəni, əşyanı nişan verib, "bu nədir?" deyə soruşur, uşaq fikirləşib hadisənin, yaxud əşyanın adını tapır. Öcəşmələrdə isə, əksinə, uşaq qafiyələndirə biləcəyi hər hansı bir sözü tələffüz etməyi qarşı tərəfdən tələb edir: "Deynən tülkü". Qarşı tərəf istənilən sözü olduğu kimi ona qaytarır: "Tülkü". Oyunu başlayan uşaq o dəqiqə qafiyəli misra ilə qarşı tərəfi bağlayır: "Geyginən kürkü". Bu qayda ilə uşaqlar bir-birinə növbə ilə hər hansı bir sözü tələffüz etdirir və uyğun gələn misralarla cavabını verirlər. Güllüş doğuran misralar yaratmaq üçün oyunçulardan böyük məharət tələb olunur. Uşaqlar bir növ qafiyələnmiş cümlələrlə söz güləşdirirlər:

1. - Deynən "xala". - Xala. - Qazan dibi yala.
2. - Deynən "dəmir". - Dəmir. - Al, sümüyü gəmir.
3. - Deynən "beş". - Beş. - Burnunla yeri eş.

Öcəşmələrin başqa forması yeddihecalı iki misradan ibarət olur. Uşaqlardan biri bir misra deməlidir, başqası isə ona uyğun gələn digər misra ilə cavab verməlidir:

I uşaq: - Qoca-qoca qarılar.

II uşaq: - Nənəm yesin darılar.

I uşaq: - Barlı-barlı bağatlar.

II uşaq: - Gedib bağda kim otlar?!

Uşaqların oyun fəaliyyətində iki mühüm məsələ diqqəti cəlb edir: bir tərəfdən onlar oyunlarla əməli işə başlayırlar, sərbəstliyə öyrəşirlər, digər tərəfdən mənəvi və estetik zövq alırlar, əhatə olunduqları ətraf mühiti dərk etməyə çalışırlar. Nəticə etibarilə həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən sağlamlaşırlar, dünyagörüşləri artır və şəxsiyyətləri formalaşır.

Şifahi xalq ədəbiyyatının mühüm qollarından birini təşkil edən uşaq folkloru minlərlə dinləyicisini, oxucusunu uşaq aləminə səyahətə aparır, mahir bələdçi kimi onlara körpələrin istəklərini, arzularını, oyunlarını, oyləncələrini, məşğuliyyətlərini, psixologiyasını göstərir. Ən ümdəsi isə Azərbaycan türklərinin milli xüsusiyyətlərini, mənəvi dünyasını, adət-ənənələrini canlandırma bilir və keçmişinin qaranlıq səhifələrinə aydınlıq gətirir.

ƏDƏBİYYAT

I. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. ELMİ ƏDƏBİYYAT

A. KİTABLAR

1. *Abbasov İ.* Azərbaycan dastanları erməni məxəzlərində və onların tədqiqi problemi (dok. diss.). – Bakı, 1986.
2. *Abbasov İsrafil.* Azərbaycan-erməni şifahi ədəbiyyat əlaqələri (namiz.diss.). – Bakı, 1965.
3. *Abbasov İsrafil.* Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. – Bakı, Elm, 1977.
4. *Abdullayev Bəhlul.* Yusif Vəzir Cəmənəmimli və folklor. – Bakı, Elm, 1981.
5. *Abdullayev Bəhlul.* Haqqın səsi. – Bakı, Azərneşr, 1989.
6. *Abdullayev C. S.* Vurgun və folklor (namiz. diss.). – Bakı, 1962.
7. *Adilov M.* Niyə belə deyirik – Bakı, Gənclik, 1974.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. – Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1966.
9. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I-III c. – Bakı, 1960, 1962, 1957.
10. Azərbaycan tarixi. I c. – Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1958.
11. Azərbaycan tarixi. – Bakı, Azərneşr, 1994.
12. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. – Bakı, 1968.
13. Azərbaycan folkloru: Toplama, nəşr və tədqiq problemləri. 19-22 noyabr 1993-cü ildə Şəkidə keçirilmiş Respublika folklor müşavirəsinin materialları. I cild. – Bakı, Sabah, 1994.
14. Azərbaycan folkloru antologiyası (topl. Ə.Axundov). 2 kitabda, I kitab. – Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1968.
15. Azərbaycan folklorşünaslığı məsələləri (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). – Bakı, ADU nəşriyyatı, Azərbaycan və rus dillərində.
16. Azərbaycan folklorşünaslığı məsələləri: Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu Gənc Alimlər Şurası konfransının materialları. – Bakı, Elm, 1969.
17. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər (Məqalələr məcmuəsi). I kitab. – Bakı, Elm, 1961.
18. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər (Məqalələr məcmuəsi). (Red. N.Seyidov). 2-ci kitab. – Bakı, Elm, 1966.
19. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər (Məqalələr məcmuəsi). (Red. N.Seyidov). 3-cü kitab. – Bakı, Elm, 1968.
20. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər (Məqalələr məcmuəsi). (Red. N.Seyidov). 4-cü kitab. – Bakı, Elm, 1973.
21. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər (Məqalələr məcmuəsi). (Red. N.Seyidov). 5-ci kitab. – Bakı, Elm, 1977.
22. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər (Məqalələr məcmuəsi). 6-cı kitab. – Bakı, Elm, 1981.

23. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər (Məqalələr məcmuəsi). (Red. N.Seyidov). 7-ci kitab. – Bakı, Elm, 1987.
24. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər (Məqalələr məcmuəsi). 8-ci kitab. – Bakı, Elm, 1999.
25. «Azərbaycanı öyrənmə yolu» məcmuəsi. Bakı, 1928.
26. *Allahverdiyev M.* Azərbaycan xalq teatrı tarixi. – Bakı, Maarif, 1978.
27. *Allahverdiyev M.* Qaravəlli tamaşaları. – Bakı, 1976.
28. *Allahmanlı Mahmud.* Aşiq Valehin sənət dünyası.// Dərs vəsaiti. Bakı, V.İ.Lenin ad. ADPU, 1991.
29. *Allahmanlı M.* Aşiq Valehin sənətkarlığı (namiz. diss.). – Bakı, 1990.
30. *Anar.* Dünya bir pəncərədir (Dədə Qorqud dünyası). – Bakı, 1986.
31. *Antonyan Q.* Erməni və Azərbaycan xalqlarının ədəbi əlaqələri. – Bakı, 1955.
32. *Arif M.* Seçilmiş əsərləri. III c. – Bakı, 1970.
33. *Araslı H.* Aşiq yaradıcılığı. – Bakı, Birləşmiş nəşriyyat, 1960.
34. *Aristotel.* Poetika. – Bakı, 1974.
35. *Aslanov Elçin.* El-oba oyunu, xalq tamaşası: xalq oyun-tamaşa mədəniyyətimizdə deyim və adların izahlı söz kitabı. – Bakı, İşiq, 1984.
36. *Axundov Ə.* Aşiq Ələsgərin həyatı və yaradıcılığı (namiz.diss.). – Bakı, 1946.
37. *Babayev İ., Əfəndiyev P.* Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. – Bakı, 1970.
38. *Bayat Füzuli (Gözəlov).* Oğuz epik ənənəsi və «Oğuz Kağan» dastanı. – Bakı, Sabah, 1993.
39. *Bədəlbəyli Ə.* İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. – Bakı, Elm, 1969.
40. *Budaqova Z., Hacıyev T.* Azərbaycan dili. – Bakı, 1992.
41. *Cavadov Q.* Azərbaycanda əkinçilik təqvim və xalq metrologiyası. – Bakı, 1984.
42. *Cəmsidov Ş.* «Kitabi-Dədə Qorqud» (Vatikan nüsxəsinin mətni). – Bakı, 1995.
43. *Cəmsidov Ş.* «Kitabi-Dədə Qorqud». – Bakı, Elm, 1977.
44. *Cəmsidov Şamil.* «Kitabi-Dədə Qorqud»u vərəqləyərəkən. – Bakı, 1969.
45. *Cəfərzadə Əzizə.* Azərbaycan poeziyasında xalq şəri üslubu (XIX əsr materialları əsasında).// Dərs vəsaiti. – Bakı, ADU, 1981.
46. *Cəfərzadə Ə., Qəniyev S.* Şamaxı. – Bakı, Səda, 1994.
47. *Cəfərov C.* Azərbaycan dram teatrı. – Bakı, 1959.
48. *Cəfərov M.* O.Sarıvəlli və folklor (namiz. diss.). – Bakı, 1987.
49. *Dadaşzadə M.* Azərbaycan xalq bayramları, oyun və əyləncələri. – Bakı, Elm, 1995.
50. *Dəmirçizadə Ə.* «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili.// Pedaqoji institutların tələbələri üçün tədris vəsaiti. – Bakı, 1959.
51. El-oba oyunu, xalq tamaşası. – Bakı, 1984.
52. «Elmi əsərlər» (dil və ədəb. ser.). – Bakı, ADU nəşri, 1974.
53. *Ələkbərlilə Ə.* Qədim türk-oğuz yurdu – «Ermənistan». – Bakı, Sabah, 1994.

54. *Ələkbərov M.* Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı (namiz. diss.). – Bakı, 1947.
55. *Ələsgərov İ.* Aşiq Ələsgər və Göyçə aşiq mühiti (namiz. diss.). – Bakı, 1971.
56. *Əlizadə Z.* Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı, Yazıçı, 1985.
57. *Əlizadə H.* Aşiq Ələsgər. – Bakı, Azərneşr, 1935.
58. *Əlizadə M.* «Kitabi-Dədə Qorqud»un poetikası (epik zaman məsələləri) (namiz. diss.). – Bakı, 1992.
59. *Əliyev R.M.* Azərbaycan nağıllarında mifik görüşlər. – Bakı, Elm, 1992.
60. Ərəb və fars sözləri lüğəti. – Bakı, 1967.
61. *Əfəndiyev O.* Azərbaycan Səfəvilər dövləti. – Bakı, Azərneşr, 1993.
62. *Əfəndiyev P.* Azərbaycan folklorşünaslığı. – Bakı, 1994.
63. *Əfəndiyev P.* Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. – Bakı, Maarif, 1981.
64. *Əfəndiyev P.* Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. – Bakı, 1992.
65. *Əfəndiyev O.* Aşiq poeziyasının estetik problemləri. – Bakı, 1983.
66. *Əfəndiyev P.* «Koroğlu» dastanında xəlqilik problemi (namiz. diss.). – Bakı, 1954.
67. *Əfəndiyev P.* Cabbarlı və xalq yaradıcılığı. – Bakı, Yazıçı, 1985.
68. *Əhmədov M.* Azərbaycan xalq əfsanələrində ailə-məişət mövzusu (namiz. diss.). – Bakı, 1981.
69. *Fərhadov F.* «Koroğlu» dastanının Zaqafqaziya versiyası (dok. diss.). – Bakı, 1968.
70. *Fərhadov F.* «Koroğlu» dastanının öyrənilməsi tarixindən (erməni mənbələri əsasında) (namiz. diss.). M., 1955.
71. *Fərzəliyev T.* Azərbaycan xalq lətifələri. – Bakı, Elm, 1971.
72. Folklor və mədəniyyət:// Gənc filoloqların VI respublika konfransının materialları. – Bakı, 1990.
73. *Haqverdiyev Ə.* Seçilmiş əsərləri. – Bakı, Azərneşr, 1971.
74. *Hatəmi M.* Xalq yaradıcılığında atəşpərəstliyin əksi (Azərbaycan, türk, türkmən folkloru əsasında) (namiz. diss.). – Bakı, 1971.
75. *Hacıbəyov Ü.* Əsərləri, I c. – Bakı, 1965.
76. *Hacıyev Asif.* Epik ənənə və müasir bədii nəsr. – Bakı, 1984.
77. *Hacıyev T.* Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. – Bakı, 1976.
78. *Hacıyev V.* Azərbaycan dilində şer qoşan gürcü aşığı (namiz. diss.). – Bakı, 1984.
- 78a. *Hacıyev V.* Azərbaycan folklorunun səciyyəvi xüsusiyyətləri (Gürüstandakı türkdilli folklor nümunələri əsasında) (dok. diss.). – Bakı, 1994.
79. *Hacıyev V.* Azərbaycan folkloru ənənələri. – Tbilisi, 1994.
80. *Hacıyev Valeh.* Folklorumuzun üföqləri (Azərb.-gürcü folkloru əlaqələri tarixindən). – Bakı, Yazıçı, 1991.
81. *Hacıyev T., Vəliyev K.* Azərbaycan dilinin tarixinə dair praktikum. – Bakı, 1983.
82. *Həkimov M.* Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı. – Bakı, 1983.

83. *Həkimov M.* Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından xüsusi kurs. – Bakı, 1975.
84. *Həkimov M.* Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından xüsusi kurs. – Bakı, 1977.
85. *Həkimov M.* Aşıq Hüseyn Cavan (namiz. diss.). – Bakı, 1965.
86. *Həkimov M.* Orta əsr Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı (dok. diss.). – Bakı, 1977.
87. *Həkimov M.İ.* Folklorlardan çap materialları toplusu üzrə (bayatılar)// Metodik iş. – Bakı, 1982.
88. *Həsənova L.* Azərbaycan satirik məişət nağılları. – Bakı, 1989.
89. *Həsənova A.* «Kitabi-Dədə Qorqud» ingilisdilli mənbələrdə (namiz. diss.). – Bakı, 1991.
90. *Heyət Cavad.* Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. – Bakı, Azərneşr, 1990.
91. *Həşimov Ə.* Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. – Bakı, 1970.
92. *Xalibəyli Tağt.* Məhəbbətə xalq abidəsi. – Bakı, Yazıçı, 1989.
93. *Xəlilov P.* «Kitabi-Dədə Qorqud» - intibah abidəsi. – Bakı, 1994.
94. *Xəlilov N., Ə.Haqverdiyev* və folklor (namiz. diss.). – Bakı, 1988.
95. *İbrahimov M.* Aşıq poeziyasında realizm. – Bakı, 1966.
96. *Kazımov Q.* Qurbani və poetikası. – Bakı, 1997.
97. *Kafkasıyalı A.* Aşıq Mikayıl Azafının yaradıcılığı (namiz. diss.). – Bakı, 1996.
98. *Kaşqari M.* Divani-lügət-türk, I-III c. – Bakı, 1969.
99. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı kitabxanası, I c. Folklor. – Bakı, Elm, 1982.
100. *Köçərli F.* Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. I c., I hissə. – Bakı, 1925.
101. *Köçərli F.* Seçilmiş əsərləri. – Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1963.
102. *Qasımov H.* Azərbaycan xalq ədəbiyyatında bayatının mövqeyi (namiz. diss.). – Bakı, 1954.
103. *Qarayev Y.* Tarix: yaxından və uzaqdan. – Bakı, Sabah, 1996.
104. *Qasımlı M.* Aşıq sənəti: yaranışı və mühitləri. – Bakı, Ozan, 1996.
105. *Qasımlı F.* XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. – Bakı, ADU nəşriyyatı, 1956.
106. *Quliyev Ç.* S.Rəhimov və folklor (namiz. diss.). – Bakı, 1987.
107. *Qumilyov L.N.* Qədim türklər. – Bakı, Gənclik, 1993.
108. Quran. – Bakı, Azərneşr, 1991.
109. *Moisey Kalankatuklu.* Albaniya tarixi. *Mxitar Qoş.* Alban salnaməsi (müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akad. Z.Bünyadovundur). – Bakı, Elm, 1993.
110. Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi. – Bakı, 1961.
111. *Məmmədli E.* Azərbaycan aşıq şerində təcnis (namiz. diss.). – Bakı, 1998.

112. *Məmmədov C.* Türk epik ənənəsində Dədə Qorqud (namiz. diss.). – Bakı, 1995.
113. *Mümtaz S.* Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. – Bakı, Yazıçı, 1986.
114. *Namazov Qara.* Azərbaycan aşıq sənəti. – Bakı, Yazıçı, 1984.
115. *Namazov Q.* Azərbaycan aşıq şerinin inkişaf tarixindən (namiz. diss.). – Bakı, 1969.
116. *Namazov Q.* Aşığın sazı və sözü. – Bakı, 1980.
117. Namizədlik dissertasiyaları: *N.Seyidov.* Azərbaycan nağıllarında ictimai motivlər; *O.Əliyev.* Azərbaycan sehrli nağıllarında sənətkarlıq məsələləri; *Ə.Əsgərov.* Azərbaycan sehrli nağıllarında qəhrəman; *R.Xəlilov.* Azərbaycan və ərəb sehrli nağıllarında qəhrəman obrazı; *A.Əliyeva.* Azərbaycan nağıllarında qadın obrazları.
118. *Nemət M.* Azərbaycanda pirlər. – Bakı, Azərneşr, 1992.
119. *Nəbiyev A.* Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri. – Bakı, 1978.
120. *Nəbiyev A.* Azərbaycan folklorunun janrları. – Bakı, 1989.
121. *Nəbiyev A.* Qəhrəmanlıq səhifələri. – Bakı, 1973.
122. *Nəbiyev A.* «Koroğlu» dastanında Koroğlu surəti (Azərbaycan və özbək dastanları əsasında) (namiz. diss.). – Bakı, 1971.
123. *Paşayev S.* Ağdabanlı Qurban və müasirləri (namiz. diss.). – Bakı, 1970.
124. *Paşayev Sədnik.* Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsi (Mühazirəçiyə kömək). – Bakı, Azərb. SSR «Bilik» Cəmiyyəti, 1985.
125. *Paşayev Sədnik.* Azərbaycan folkloru və aşıq yaradıcılığı// Dərs vəsaiti. – Bakı, H.B.Zərdabi ad. KDPI, 1989.
126. *Paşayev S.* Azərbaycan xalq əfsanələri və onun tədqiqi problemləri (dok. diss.). – Bakı, 1988.
127. *Paşayev S.* Nizami və xalq əfsanələri. – Bakı, Gənclik, 1983.
128. *Paşayev Q.* İraq-türkmən folkloru. – Bakı, Yazıçı, 1992.
129. *Ramazanov Y.* Azərbaycan dilində yazan erməni aşıqları. – Bakı, 1977.
130. *Ramazanov Yusif.* XIX əsr erməni nəsrində Azərbaycan folkloru motivləri. – Bakı, Elm, 1985.
131. *Rəsulov R.* «Kitabi-Dədə Qorqud»un poetikası: metaforik arxitiplər (namiz. diss.). – Bakı, 1995.
132. *Rzayev N.* Əsrlərin səsi. – Bakı, Azərneşr, 1974.
133. *Rüstəmzadə R.* Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının öyrənilməsinə dair metodik göstəriş. – Kirovabad, 1977.
134. *Rüstəmzadə R.* XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan kəndli hərəkatı ilə əlaqədar yaranmış qəhrəmanlıq nəğmələri (namiz. diss.). – Bakı, 1965.
135. *Rüstəmzadə R.* El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında. – Bakı, Gənclik, 1984.
136. *Saləddin Əli (Mehdiyev).* Sabir və folklor (namiz. diss.). – Bakı, 1966.
137. *Saləddin Əli.* Sabir və folklor. – Bakı, Gənclik, 1969.

138. *Saləddin Əli*. XIX-XX əsr Azərbaycan şeri və folklor. – Bakı, 1982.
139. *Sarabski H.* Köhnə Bakı. – Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1958.
140. *Seyidov Mirəli*. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri (ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər) (doktr. diss.). – Bakı, 1969.
141. *Seyidov Mirəli*. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. – Bakı, Yazıçı, 1983.
142. *Seyidov M.* Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. – Bakı, Yazıçı, 1989.
143. *Seyidov Mirəli*. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. – Bakı, Gənclik, 1994.
144. *Seyidov M.* «Qızıl döyüşçü»nün taleyi. – Bakı, Gənclik, 1984.
145. *Seyidov M.* Yaz bayramı. – Bakı, 1990.
146. *Seyidov M.* Sayat-Nova. – Bakı, 1954.
147. SMOMPK. – Tiflis, 1890. XI buraxılış; 1892. – XIII buraxılış; 1898 – XXI buraxılış.
148. *Sultanlı Ə.* Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən. – Bakı, 1964.
149. *Sümər Faruq*. Oğuzlar. – Bakı, 1992.
150. *Şuşinski F.* Azərbaycan xalq musiqiçiləri. – Bakı, İşıq, 1985.
151. *Şükürov A.* Mifologiya. 6-cı kitab. Qədim türk mifologiyası. – Bakı, Elm, 1997.
152. *Təhmasib Məmmədhiüseyn*. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). – Bakı, Elm, 1972.
153. *Təhmasib M.H.* Xalq ədəbiyyatımızda mərasim və mövsüm nəğmələri (namiz. diss.). – Bakı, 1945.
154. *Tusi N.* Əxlaqi-Nasiri. – Bakı, Elm, 1980.
155. Türkün qızıl kitabı. I kitab. – Bakı, 1992.
156. Türkün nəğmələrinin məcmuəsi. Nəşiri: *Həsən Məlikzadə Zərdabi*, 1-ci təb. Bədkubə, Qubernski pravleniyanın mətbəəsi, 1901; *Zərdabi Həsən-bəy Məlikzadə*. Türk nəğmələrinin məcmuəsi, «Nicat» Maarif Cəmiyyətinin ehtimalı ilə təb olunmuşdur, 2-ci nəşri. – Bədkubə, 1909.
157. Toy və halay mahımları. – Bakı, Gənclik, 1980.
158. *Umudov Qüdrət*. Folklorşünaslığımızın tarixindən (1920-41-ci illər). – Bakı, 1995.
159. *Vəkilov Qiyas*. XIX əsr aşiq lirikası. – Bakı, Maarif, 1993.
160. *Vəliyev Q.* Aşiq Şənliyin həyatı, mühiti və poetik yaradıcılığı (namiz. diss.). – Bakı, 1992.
161. *Vəliyev Vaqif*. Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları// Dərs vəsaiti. – Bakı, ADU, 1980.
162. *Vəliyev Vaqif*. Azərbaycan folkloru// Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı, Maarif, 1985.
163. *Vəliyev V.* Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. – Bakı, ADU nəşriyyatı, 1970.
164. *Vəliyev Vaqif*. Qaynar söz çeşməsi. – Bakı, Yazıçı, 1981.
165. *Vəliyev K.* Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. – Bakı, 1981.

166. *Vəliyev K.* Dastan poetikası. – İstanbul, 1989.
167. *Vəliyev Həmid*. Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı gürcü mənəblərində (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri). – Bakı, Yazıçı, 1984.
168. *Vəfalı A.* Füzuli və folklor (namiz. diss.). – Bakı, 1972.
169. *Yarəhmədov M.* Azərbaycan-Dağıstan ədəbi əlaqələri tarixindən. – Bakı, Elm, 1985.
170. *Yerevanlı Ə.* Azərbaycan-erməni şifahi xalq ədəbiyyatı əlaqələri. – Yerevan, 1957.
171. *Yusif Vəzir*. Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər. – İstanbul, 1920.
172. *Yüzbaşov R.* Azərbaycan coğrafi terminləri lüğəti. – Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1966.
173. *Zərdabi H.* Seçilmiş əsərləri. – Bakı, Azərənəşr, 1960.

B. MƏQALƏLƏR

174. *Abbasov İsrəfil*. Azərbaycan dastanlarının erməni dilinə tərcüməsi, təbdili və nəşri tarixçəsinə dair// Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası), 1972, №3.
175. *Abbasov İ.* Müqəddimə. Azərbaycan aşığı və el şairləri. I c. – Bakı, 1983.
176. *Abbasov İ.* Müqəddimə. Azərbaycan bayatıları. – Bakı, Elm, 1984.
177. *Abdullayev B.* Azərbaycan folklorunun qədim janrlarından. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. 4-cü cild. – Bakı, 1981.
178. *Abdullayev Bəhlul*. Bayatılarda portret. Bayatılar musiqidə// «Qobustan» jurn., 1977, №2.
179. *Abdullayev K.* Beyrəyin taleyi («Dədə Qorqud» boylarından)// «Ulduz» jurn., 1986, №4.
180. *Abdullayev B.* Bir əsatirin yadigarı (şifahi xalq ədəbiyyatında Al əsatiri (əfsanəsi) haqqında)// «Elm və həyat» jurn., 1977, №6.
181. *Abdullayev Kamal*. «Dədə Qorqud» nəsrinin spesifik xüsusiyyətləri// Azərbaycan jurn., 1981, №6.
182. *Abdullayev Kamal*. «Dədə Qorqud» şerləri// «Azərb.» jurn., 1980.
183. *Abdullayev Kamal*. Dönük peyğəmbər: «Gizli Dədə Qorqud» silsiləsindən// «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 1989, 3 mart.
184. *Abdullayev K.* «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili və mifoloji təfəkkürü// «Ulduz» jurn., 1979, №1.
185. *Abdullayev Bəhlul*. «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı «işiq» ifadəsinə dair// Azərbaycan SSR EA Məruzələri, 1982, №1.
186. *Abdullayev B.* Xalq yaradıcılığında alqış və qarğış// «Azərb.» jurn., 1981, №10.
187. *Abdullayev B.* Xalq yaradıcılığında güzgü// «Azərb.» jurn., 1980, №1.
188. *Abid Ə.* El şairi Aşiq Qərib// «Kommunist» qəz., 1923, 16 noyabr.
189. *Abid Ə.* Əşirət dövrünə aid vəsiqələr// «Azərbaycanı öyrənmə yolu», 1930, №2, 4, 5.

190. *Abid Ə.* Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına aid vəsiqələr.// «Azərbaycanı öyrənmə yolu», 1928, №3.
191. *Abid Ə.* Türk el ədəbiyyatının başlanğıcına əməli bir baxış.// «Dan ulduzu» jurn., 1929, №5, 8.
192. *Abid Ə.* Türk xalqları ədəbiyyatında «mani» növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri.// «Azərbaycanı öyrənmə yolu», 1930, №3, 4, 5.
193. *Abid Ə.* Heca vəzninin tarixi.// «Maarif işçisi», 1927, №3, 4, 6, 7.
194. *Azad Ozan (Kərimli).* Tovuz aşiq məktəbinin saz havaları toplusu.// «Azərbaycan musiqisi» məcmuəsi, Bakı, 1994.
195. *Azad Ozan (Kərimli).* Çıldır aşiq məktəbi haqqında bilgiler.// «Azərbaycan musiqisi» məcmuəsi, Bakı, 1994.
196. *Allahverdiyev M.* Azərbaycan teatr sənətinin ilk çağları.// Azərbaycan EA Xəbərləri, 1973, №2.
197. *Allahverdiyev M.* Dionis şənlikləri və Azərbaycan xalq tamaşaları.// «Qobustan» jurn., 1971, №1.
198. *Allahverdiyev M.* Yallı mərasimi tamaşaları.// Azərbaycan EA Xəbərləri, 1972, №1.
199. *Araslı H.* Azərbaycan-türk nağılları haqqında.// «Ədəbiyyat qəzeti», 1 mart 1936.
200. *Araslı H.* Kitabı-Dədə Qorqud.// «Revolusiyaya və kultura» jurn., 1938, №3.
201. *Araslı H.* Kitabı-Dədə Qorqud: Müqəddimə.// «Kitabi-Dədə Qorqud». – Bakı, 1939.
202. *Araslı H.* Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı.// «Nizami Gəncəvi» almanaxı. – Bakı, 1947.
203. *Araslı H.* Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadələri və zərb məsəlləri. // SSRİ EA Azərbaycan filialının Xəbərləri, 1942, №8.
204. *Araslı H.* Sarı Aşiq.// «Azərbaycan» jurn., 1946, №4 (ərəb əlifbası ilə).
205. *Araslı H.* Sarı Aşiq haqqında.// «Ədəbiyyat qəzeti», 15 mart 1936.
206. *Arif M.* Azərbaycan xalq teatırı.// «Ədəbiyyat məcmuəsi», 1946, №1.
207. *Arif M.* «Koroğlu» dastanı.// «Ədəbiyyat qəzeti», 5 aprel 1938.
208. *Axundov Ə.* Aşiq Qurbani.// «Kommunist» qəz., 7 aprel 1946.
209. *Axundov Ə.* Aşiq Ələsgər.// «Ədəbiyyat qəzeti», 1951 6 iyun.
210. *Axundov Ə.* Nağıllarımızda qəhrəmanlıq motivləri.// SSRİ EA Azərbaycan filialının Xəbərləri, 1942, №3.
211. *Axundov Ə.* Nizami və xalq yaradıcılığı.// Azərbaycan EA Xəbərləri, 1994, №2.
212. *Axundov Ə.* XIX əsrdə yetişmiş görkəmli aşıqlar.// Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. I kitab. – Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1961.
213. *Axundov Ə.* Səyaçı sözlər.// «Ədəbiyyat məcmuəsi», c. II, 1957.
214. *Acalov A.* Azərbaycan dastanlarının mifoloji semantikasi (ölübdirilmə motivi).// Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), 1984, №3.

215. *Acalov A.* Azərbaycan folklorşünaslığının bəzi epistomoloji problemləri (müzakirə üçün).// Azərbaycan folklorşünaslığı məsələləri, Bakı, Elm, 1989.
216. *Acalov A.M., Novruzov M.D.* Al tapınışı və onun izləri.// Azərbaycan filologiyası məsələləri, I kitab. Bakı, Elm, 1983.
217. *Acalov A.* Dəli Domrul boyunun kökləri və mifoloji simvolikasi.// Azərbaycan filologiyası məsələləri. – Bakı, Elm, 1993.
218. *Babayev İ.* Azərbaycan nağıllarında qəhrəmanlıq motivləri. V.İ.Lenin adına API-nin əsərləri, c. 6, 1958.
219. *Babayev İ.* Azərbaycan xalq nağıllarında qəhrəmanlıq motivləri. V.İ.Lenin adına API-nin Elmi Əsərləri, 1959, №7.
220. *Babayev İ.* Füzuli və şifahi xalq ədəbiyyatı. V.İ.Lenin adına API-nin elmi əsərləri, c. 7, 1959.
221. *Baqri A.V.* El hekayələri haqqında. «Xalq müəllimi» qəz., 1924, №1.
222. *Baqri A.V.* Xalq məsəlləri haqqında.// «Maarif işçisi» jurn., 1925, №1.
223. *Bədəlov R.* Qəhrəmanlıq dastanında həqiqət və xəyal («Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı haqqında). «Qobustan» jurn., 1976, №4.
224. *Burtsev İ.D.* Alarvadi: bu əfsanədir, ya həqiqət? «Taxılçı» qəz., 12 sentyabr 1972.
225. *Cəlilov F.* Azərbaycan dilində «Al» köklü sözlər.// «Azərbaycan filologiyası məsələləri», I kitab, Elm, 1983.
226. *Cəmşidov Ş.* Dədə Qorqud qəbri. «Bakı» qəz., 8 iyun 1960.
227. *Cəmşidov Ş.* «Kitabi-Dədə Qorqud»da təsvir edilən hadisələrin coğrafi şəraiti məsələsinə dair. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (İctimai elmlər seriyası), 1963, №2.
228. *Cəfərzadə M.* Təbiət və ovsunlar.// «Azərbaycan təbiəti» jurn., 1978, №1.
229. *Çəmənşəminli Y. Vəzir.* Azərbaycan nağıllarının əhvali-ruhiyyəsi.// «Maarif və mədəniyyət» jurn., 1926, №9.
230. *Çəmənşəminli Y. Vəzir.* Azərbaycanda Zərdüşt adətləri.// «Maarif və mədəniyyət» jurn., 1927, №4-5.
231. *Çəmənşəminli Y. Vəzir.* Nağıllarımız barəsində bir neçə söz.// «Azərbaycanı öyrənmə yolu», 1928, №2.
232. *Çəmənşəminli Y.V.* Nağıllarımızı nə cür toplamalı.// «Azərbaycanı öyrənmə yolu», 1928, №1.
233. *Çəmənşəminli Y.V.* Xalq ədəbiyyatı.// «İnqilab və mədəniyyət» jurn., 1928, №12.
234. *Çəmənşəminli Y.V.* Xalq ədəbiyyatında bəşəri təmayüllər.// «Maarif və mədəniyyət» jurn., 1928, №6-7.
235. *Çəmənşəminli Y.V.* Xalq ədəbiyyatının təhlili. «Ədəbiyyat qəzeti», 1938, №23-24.
236. *Çəmənşəminli Y. Vəzir.* Xalq ədəbiyyatının təhlili.// «Maarif və mədəniyyət» jurn., 1929, №12; 1930, №3.

237. *Çamənzəminli Y.V.* Şəbihgərdanlıq.// «Maarif və mədəniyyət» jurn., 1927, №7-8.
238. *Eldarova Ə.* Aşıq sənəti haqqında tarixi очерк.// «Azərbaycan incəsənəti», 8-ci c., 1962.
239. *Eldarova Əminə.* Aşıq havalalarının terminologiyası haqqında bir neçə kəlmə.// «Qobustan» jurn., 1970, №4, s.61.
240. *Elçin.* Belə bir teatr varmış.// «Ulduz» jurn., 1969, №2.
241. *Elçin.* Qaravəlli teatrı. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 23 mart 1968.
242. *Elçin.* Kosa, Keçəl və qırxlotular.// «Qobustan» jurn., №2, 1979.
243. *Elçin.* Xəbər sizə köhnə dəyirmandan.// «Qobustan» jurn., 1978, №3.
244. *Elçin.* Hünər kimin üçündür. Bir yığın dilsiz-ağızsız kukla.// «Qobustan» jurn., 1975, №2.
245. *Elçin.* Cütçü şumu həsrətində.// «Qobustan» jurn., 1976, №4.
246. *Ələkbərov Ə.* Azərbaycan xalq kukla teatrosu və oyunlar.// «İnqilab və mədəniyyət» jurn., 1935, №5.
247. *Əlibəyzadə E.* «Kitabi-Dədə Qorqud»un tarixinə dair.// «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 13 noyabr 1971, s.12-13.
248. *Əlizadə H.* Aşıq Ələsgərin bioqrafiyası. Aşıq Ələsgər. - Bakı, 1937.
249. *Əlizadə H.* Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı haqqında. Aşıq Ələsgər. - Bakı, 1935.
250. *Əlizadə H.* El ədəbiyyatı.// «Maarif işçisi», 1927, №5, 8.
251. *Əlizadə H.* El şairləri. «Ədəbiyyat qəzeti», 3 sentyabr 1936.
252. *Əliyev Süləyman.* Kökümüz, yaranışımız, yaddaşımız (Dədə Qorqud araşdırma səpgisində).// «Azərbaycan» jurn., 1991, №4.
253. *Əliyev A.* Azərbaycan bayatılarının bədii xüsusiyyətləri (namiz. diss.). - Bakı, 1980.
254. *Əliyev M.* Aşıq poeziyasında poetik formaların tədqiqi. S.M.Kirov adına ADU-nun əsərləri. №1, 1974.
255. *Əliyev O.* Şirvan folklor xəritəsində nağıl janrının yeri.// «Azərbaycan folkloru». Bakı, Sabah, 1994.
256. *Əliyeva D.* «Koroğlu»nun gürcü variantı.// «Elm və həyat» jurn., 1975, №11.
257. *Əfəndiyev P.* Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq dastanı. «Koroğlu» dastanı haqqında.// «Azərb.» jurn., 1956, №9.
258. *Əfəndiyev R.* Bəsirətül-ətfal. - Bədkubə, 1901; ikinci çapı; - İstanbul, 1907.
259. *Əfəndiyev P.* Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan aşıq yaradıcılığı. V.İ.Lenin adına API-nin əsərləri, 7-ci c., 1959.
260. *Əfəndiyev P.* Vurğun və şifahi xalq ədəbiyyatı.// «Azərb.» jurn., 1957, №3.
261. *Əfəndiyev R.* El ədəbiyyatı və yaxın el sözləri.// «Azərbaycanı öyrənmə yolu», 1928, №1.
262. *Əfəndiyev P.* «Koroğlu» dastanı rus mətbuatında. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1958, №1.

263. *Əfəndiyev P.* Molla Nəsrəddinin lətifələri. «Bakı» qəz., 1959 14 aprel.
264. *Əfəndiyev P.* Sovet hakimiyyəti illərində «Koroğlu» dastanının nəşri və tədqiqi tarixinə dair. V.İ.Lenin adına API-nin əsərləri, VII c., 1959.
265. *Əfəndiyev P.* C.Cabbarlı xalq ədəbiyyatı haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 1969, №9.
266. *Əhmədov Fikrət.* Koroğlunun ildırım qılıncı.// «Elm və həyat» jurn., 1982, №9.
267. *Əhmədov F.* Təpəgöz mifologiyamızın qədim obrazıdır.// «Elm və həyat» jurn., 1981, №4.
268. *Fərzəliyev T.* Azərbaycan atalar sözü və məsələlərinin özünəməxsusluğu və bəzi digər xüsusiyyətlərinə dair tədqiqlər. VI kitab, Bakı, Elm, 1981.
269. *Fərzəliyev T.* Azərbaycan folklorunda xalq dram və oyun tamaşaları.// Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VI kitab, Bakı, Elm, 1987.
270. *Fərzəliyev T.* Əfsanə anlayışı və Azərbaycan əfsanələrinin təsnifinə dair.// Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), 1978, №1.
271. *Fərhadov F.* «Koroğlu» dastanının Zaqafqaziya versiyasına dair.// Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, III kitab. - Bakı, 1968.
272. *Fərhadov F.* «Koroğlu» Zaqafqaziya xalqlarının qəhrəmanlıq şöhrətidir.// «Azərbaycan» jurn., 1968, №1.
273. *Fərzəliyev T.* Lətifə janrının bəzi xüsusiyyətləri haqqında.// Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi. IV buraxılış. - Bakı, 1964.
274. *Fərzəliyev T.* Şərq xalqları folklorunun komik qəhrəmanları. «Şərq xalqlarının lətifələri». - Bakı, Yazıçı, 1982.
275. Folklor ekspedisiyası.// SSRİ EA Azərbaycan filialının Xəbərləri, 1938, №3.
276. Folklor toplanır. «Ədəbiyyat qəzeti», 18 mart 1936.
277. *Haqverdiyev Ə.* Azərbaycan xalq tamaşaları və dini dramları. «Ədəbiyyat qəzeti», 4 may 1945.
278. *Haqverdiyev Ə.* Azərbaycanda teatr. Seçilmiş əsərləri. II c. - Bakı, 1957.
279. *Hatəmi M.* Bir nağılın dünyasına öteri baxış.// Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), 1975, №3.
280. *Hatəmi M.* Koroğlu - od oğlu (Dastan haqqında).// «Ulduz» jurn., 1967, №6.
281. *Hatəmi M.* Sehrli nağıllarda Pəri obrazı.// Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), 1980, №4.
282. *Hatəmi M.* Türk xalqları folklorunda əjdaha surətinin rəmzləri.// Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), 1969, №2.
283. *Hacıyev T., Əzizov E.* Buntürklər kimdir?! «Ulduz» jurn., 1989, №2.
284. *Hacıyev T., Ələmdari F.* «Dədə Qorqud»un Drezden nüsxəsinin son səhifəsi haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 4 aprel 1986.

285. *Hacıyev T.* Redaksiyaya məktub. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 18 aprel 1986.
286. *Həkimov M.* «Koroğlu» dastanının toplanması, nəşri və tədqiqi.// Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədris metodik məqalələr məcmuəsi, 1975, №1.
287. *Həkimov M.* Ustad-şagird ənənəsi. «Azərbaycan gəncləri» qəz., 11 aprel 1965.
288. *Həkimov M.* Xalq mövsüm mərasimləri və aşiq sənəti.// Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. IV kitab. – Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1973.
289. *Hüseynzadə H.* Aşiq Alı.// «Azərbaycan» jurn., 1969, №9.
290. *Hüseynzadə Ə.* Bayat (boyat) coğrafi adının mənşəyi.// BDU-nun Elmi əsərləri (tarix seriyası), 1976, №5.
291. *Hüseynzadə H.* Mən Alını axtarıram (Aşiq Alı haqqında).// «Elm və həyat» jurn., 1969, №2.
292. Xalq ədəbiyyatını öyrənin. «Ədəbiyyat qəzeti», 1935, №7.
293. *Xəndan C.* Aşiq Hüseyn Bozalqanlıya. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 1 mart 1938.
294. *İbrahimov İ.* Atalar sözü və məsəllər.// Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. I c. Bakı, 1961.
295. *İbrahimov M.* Aşiq şəri və Aşiq Ələsgər.// «Elm və həyat» jurn., 1964, №3.
296. *İsmayılov Ə.* Yallı haqqında bir neçə söz.// «Qobustan», №3, 1974.
297. *Koroğlu X.* Oğuz qəhrəmanlıq dastanı haqqında yeni məlumatlar. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 14 avqust 1987.
298. «Koroğlu» dastanının Zaqafqaziya versiyasına dair.// Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. III c., Bakı, 1968.
299. *Köçərli F.* Köçərilərin övza və əhvalı. «Tərəqqi» qəz., 1, 8, 14 sentyabr 1909, №197, 203, 208.
300. *Köçərli F.* Sayaçı sözlər.// SMOMPK, vıp. 41, 1910.
301. *Qızıyev S.M., Aslanov Q.M.* İki gül qəbri haqqında. «Azərbaycan mədəniyyəti», II cild, Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1951.
302. *Qarabağlı Ə.* Məktəbdə folklorun tədrisinə dair.// «Azərbaycan məktəbi» jurn., 1949, №3.
303. *Qarabağlı Ə.* Xalq ədəbiyyatı və məktəb.// «Azərbaycan məktəbi» jurn., 1947, №1.
304. *Qasımov H.* Azərbaycan xalq bayatıları (Müqəddimə). Bayatılar. Bakı, 1956, 1960.
305. «Qızıl Şərq» jurn., 1923, №2-3.
306. *Mahmudbəyov M.* Zaqafqaziya da bulunan türklərin ədəbiyyatı.// SMOMPK, vıp. 19, 1894.
307. *Məmmədov İ.* Bədii dünyamızın doğma bir hənirtisi.// «Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı» (Ön söz). Yerevan, 1985.
308. *Məmmədov S.* Azərbaycan xalqının matəm mahnıları.// «Qobustan» jurn., 1976, №3.

309. *Mir Cəlal.* Aşiq Ələsgər. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II c., Bakı, 1944.
310. *Mirəhmədov Ə.* Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında Molla Nəsrəddin surətinin təkamülü.// «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər», V kitab. – Bakı, Elm, 1977.
311. *Mümtaz S.* El ədəbiyyatı.// «Mədəniyyət», 1920, №3.
312. *Mümtaz S.* El şairi Qurbani. – «Qızıl Şərq», 1923, №2-3.
313. *Mümtaz S.* Unudulmuş yarpaqlar: «Əsli və Kərəm» dastanı haqqında. – «Ədəbiyyat qəzeti», 21 iyul 1936.
314. *Nağıyev Ə.* Şəbihin tarixindən.// «Qobustan» jurn., 1972, №2.
315. *Nazim Ə.* Azərbaycan xalq ədəbiyyatında bayatılar.// «Maarif və mədəniyyət» jurn., 1926, №7.
316. *Paşayev S.* Aşiq Bəsti.// «Elm və həyat» jurn., 1966, №1.
317. *Paşayev S.* Qopuz və sazın əlaqəli havaları. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 24 avqust 1974.
318. *Paşayev S.* Söz və aşiq. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 13 yanvar 1973.
319. *Paşayev S.* Xəstə Qasım haqqında.// «Azərb.» jurn., 1973, №11.
320. *Ramazanov Y.* Bayatı janrı və onun bəzi xüsusiyyətləri haqqında. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (Ədəb, dil və incəsənət seriyası), 1969, №3.
321. *Rüstəmzadə R.* Qəhrəmanlıq nəğmələri (Aşiq Ələsgər haqqında).// «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 9 iyun 1972.
322. *Rüstəmzadə R.* Qəhrəmanlıq nəğmələrinin poetik xüsusiyyətləri.// «Azərb.» jurn., 1965, №3.
323. *Salehov T.* «Əsli və Kərəm» dastanı və Kərəmin şəxsiyyəti.// V.İ.Lenin adına API-nin əsərləri, №1, 1971.
324. *Saləddin Ə.* Sabir və şifahi ədəbiyyat.// «M.Ə.Sabir». Məqalələr məcmuəsi, Bakı, 1962.
325. *Sarabski H.* Xatirələrim.// «Maarif və mədəniyyət» jurn., 1927.
326. *Sarıvəlli O.* Ustad aşiq, qüdrətli şair (Aşiq Ələsgərin yaradıcılığı haqqında).// «Azərb.» jurn., 1955, №10.
327. *Seyidov Nurəddin.* Azərbaycan nağılları haqqında.// Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. I c. – Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1961.
328. *Seyidov N.* Azərbaycan nağılları haqqında.// Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. II c. Bakı, Elm, 1966.
329. *Seyidov N.* Azərbaycan nağıllarının bədii xüsusiyyətləri.// Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. II c. Bakı, Elm, 1966.
330. *Seyidov M.* Alı kişi və Koroğlu obrazlarının prototipləri haqqında.// «Azərbaycan» jurn., 1978, №3.
331. *Seyidov M.* Varsaq, Ozan, Aşiq...// «Qobustan» jurn., 1970, №1.
332. *Seyidov M.* Varsaq sözü haqqında. Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri, VII c., 1954.
333. *Seyidov M.* «Qorqud» sözünün etimoloji təhlili və obrazın kökü haqqında qeydlər.// «Azərbaycan» jurn., 1979, №1.

334. *Seyidov M.* «Qızıl döyüşçü»nün soy-etnik taleyi haqqında.// «Ulduz» jurn., 1981.
335. *Seyidov M.* Dədə Qorqud boyları haqqında.// Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. I c. – Bakı, 1961; II c., 1966.
336. *Seyidov Mirəli.* Dədə Qorqud boylarındakı Künortac və Ortac sözlərinin etimoloji təhlili.// «Azərbaycan» jurn., 1980, №3.
337. *Seyidov M.* «Dədə Qorqud» boylarının mənşəyinə dair.// «Azərbaycan» jurn., 1968, №6.
338. *Sultanlı Ə.* «Dədə Qorqud» dastanları haqqında qeydlər.// ADU-nun Elmi Əsərləri, 1958, №1.
339. *Sultanlı Ə.* «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı haqqında.// ADU-nun Elmi Əsərləri. 1959, №2, 3, 4, 5.
340. *Sultanov M.* Molla Nəsrəddinin prototipi kimdir?// «Azərbaycan» jurnalı, 1961, №10.
341. *Şərif Ə.* Azərbaycan xalq ədəbiyyatı.// «Maarif və mədəniyyət» jurn., 1927, №9.
342. *Şəmsicədid.* El şairləri.// «Dan ulduzu» jurn., 1926, №1.
343. *Təhmasib M.H.* Adət, ənənə, mərasim, bayram. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 12 mart 1966.
344. *Təhmasib M.H.* Azərbaycan nağılları. Müqəddimə. Azərbaycan nağılları. – Bakı, 1941.
345. *Təhmasib M.H.* Azərbaycan nağıllarında div surəti.// «Vətən uğrunda» jurn., 1946, №1.
346. *Təhmasib M.H.* Azərbaycan nağıllarında keçəl.// «Revolyusiya və kultura» jurn., 1939, №1-2.
347. *Təhmasib M.H.* Aşıq yaradıcılığı. «Ədəbiyyat qəzeti», 23 aprel 1945.
348. *Təhmasib M.H.* Dədə Qorqud boyları haqqında.// Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. I və II kitablar, 1961, 1966.
349. *Təhmasib M.H.* Ədib-alim. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 9 dekabr 1967.
350. *Təhmasib M.H.* Əfsanəvi quşlar.// «Vətən uğrunda» jurn., 1945, №5.
351. *Təhmasib M.H.* «Koroğlu» eposu. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, I c. Bakı, 1960.
352. *Təhmasib M.H.* Müqəddimə. «Koroğlu». Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1956.
353. *Təhmasib M.H.* XII əsrə qədər Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. I cild, Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1960.
354. *Təhmasib M.H.* Xalq ədəbiyyatında mövsüm və mərasim nəğmələri. «Ədəbiyyat qəzeti», 1944, 15-23 mart, 3 aprel.
355. *Təhmasib M.H.* Cəbbarlı və xalq yaradıcılığı.// «Azərbaycan» jurn., 1959, №12.
356. *Təhməzov M.* «Bayatı» sözü haqqında.// «Azərbaycan» jurn., 1979, №9.

357. *Vəliyev Kamil.* Bir daha «Dədə Qorqud» şerləri haqqında. «Azərb.» jurn., 1981, №11.
358. *Vəliyev V.* Gözəllik nəğməkarı: Aşıq Ələsgər haqqında. S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, Dil və ədəb. seriyası, 1968, №6.
359. *Vəliyev V.* Tükənməz sənət mənbəyi: Şifahi xalq ədəbiyyatı haqqında 1-ci məqalə.// S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, Dil və ədəb. seriyası, 1968, №1.
360. *Vəfəli A.* «Bayatılar» haqqında qeydlər. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 1961 19 avqust.
361. *Voroşil Q.* Azərbaycan dilinin inkişaf tarixinə dair qeydlər.// «Azərbaycan filologiyası məsələləri», I kitab, Bakı, Elm, 1983.
362. *Zeynallı H.* Ağız ədəbiyyatı.// «Maarif və mədəniyyət» jurn., 1926, №8.
363. *Zeynallı H.* Azərbaycan el ədəbiyyatı.// «Maarif və mədəniyyət», 1926, №11.
364. *Zeynallı H.* Azərbaycan folkloru. «Ədəbiyyat qəzeti», 29 fevral 1936.
365. *Zeynallı H.* Xalq ağız ədəbiyyatı.// «Ədəbiyyatdan iş kitabı», Bakı, 1928.
366. *Zərdabi H.* Bizim nəğmələrimiz. «Həyat» qəz., 1906, №6.

2. BƏDİİ ƏDƏBİYYAT

367. *Abbaszadə Mirzə Abbas.* Arvad ağısı, bayatı, haxışta, sevgi, layla, qaynana-gəlin sözləri. – Bakı, 1914.
368. *Abdulla Şaiq.* Əsərləri 5 cildə, IV c. – Bakı, Yazıçı, 1978.
369. *Abdulla Şaiq.* Əsərləri V c. – Bakı, Yazıçı, 1978.
370. Ağ atlı oğlan (tərt. ed. M.H.Təhmasib). – Bakı, 1954.
371. Ağıllı qızın nağılı (topl. və tərt. ed. N.Seyidov). – Bakı, 1963.
372. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. I-II cildlər. – Bakı, Elm, 1983-1984.
373. Azərbaycan bayatıları (tərt. ed. B.Abdullayev, E.Məmmədov, Q.Babazadə). – Bakı, Elm, 1984.
374. Azərbaycan dastanları (beş cildə). I-V cildlər. – Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1965-1972.
375. Azərbaycan dastanları. – Bakı, 1977.
376. Azərbaycan dastanları (top., nəşrə hazırlayan A.Nəbiyev). – Bakı, Gənclik, 1979.
377. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri: Dastanlar (tərt. ed. B.Abdullayev). – Bakı, Yazıçı, 1987.
378. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. I cild: Xalq ədəbiyyatı (tərt. ed. T.Fərzəliyev, İ.Abbasov). – Bakı, Elm, 1982.
379. «Azərbaycan kolxozçusu» qəz., 1935, №127, 136, 142.
380. Azərbaycan mifoloji mətnləri (tərt. ed. A.Acalov). – Bakı, Elm, 1988.

381. Azərbaycan nağılları: Böyük yaşlı uşaqlar üçün (müqəddimə M.H.Təhmasibindir). – Bakı, 1950.
382. Azərbaycan nağılları (beş cildə). I-V cildlər. – Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960-1964.
383. Azərbaycan nağılları (topl. N.Seyidov). – Bakı, Azərneşr, 1976.
384. Azərbaycan folkloru antologiyası (topl. və tərt. ed. Ə.Axundov). – Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, I və II kitablar, 1968-1969.
385. Azərbaycan folkloru antologiyası, I kitab (Naxçıvan folkloru) (tərt. ed. T.Fərzəliyev, M.Qasımlı; Ön sözün müəllifi və redaktoru İ.Abbasov). – Bakı, Sabah, 1994.
386. Azərbaycan folkloru antologiyası. II kitab (İraq-Kərkük cildi) (tərt. ed. Q.Paşayev, Ə.Bəndəroğlu, red. Y.Qarayev, A.Nəbiyev). – Bakı, 1999.
- 386a. Azərbaycan xalq dastanları. 2 cildə (tərt. ed. Ə.Axundov). – Bakı, 1961-1962.
387. Azərbaycan xalq əfsanələri (topl. və tərt. ed. S.Paşayev). – Bakı, Yazıçı, 1983.
388. Azərbaycan xalq mahnı və təsnifləri. – Bakı, 1985.
- 388a. «Azərbaycanı öyrənmə yolu» məcmuəsi. 1928.
389. Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu (parçalar). – Bakı, 1941.
390. *Aşıq Bilal*. – Bakı, 1960.
391. *Aşıq Ələsgər* (topl. və tərt. ed. İ.Ələsgərov). – Bakı, 1956.
392. *Aşıq Ələsgər* (tərt. ed. Ə.Axundov, M.H.Təhmasib). – Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1963.
393. *Aşıq Ələsgər* (topl. H.Əlizadə). – Bakı, 1934, 1935, 1937.
394. *Aşıq Ələsgər* (topl. İ.Ələsgərov, tərt. ed. Ə.Axundov, M.H.Təhmasib). – Bakı, Elm, 1972.
395. *Aşıq Ələsgər* (tərt. ed. İ.Ələsgərov). – Bakı, Yazıçı, 1988.
396. *Aşıq Əsəd* (topl. H.Əlizadə). – Bakı, 1939.
397. *Aşıq Əsəd*. – Bakı, 1979.
398. *Aşıq Nəcəf Əlimərdanlı*. – Bakı, 1983.
399. *Aşıq Pənah*. Məhəbbətdən danışmaq. – Bakı, 1965.
400. *Aşıq Hüseyn Bozalqanlı* (topl. H.Əlizadə). – Bakı, 1938.
401. *Aşıq Hüseyn Bozalqanlı*. – Bakı, 1975.
402. *Aşıq Hüseyn Cavan*. Azadlıq mahnıları. – Bakı, 1950.
403. *Aşıq Şəmşir*. – Bakı, 1959.
404. *Aşıqlar* (tərt. ed. S.Axundov). – Bakı, 1957.
405. Aşığın səsi (tərt. ed. Ç.Babayeva və M.H.Təhmasib). – Bakı, 1939.
406. Aşığın sözü. – Bakı, 1970.
407. Arazam Kürə bəndəm (tərt. ed. B.Abdulla). – Bakı, Yazıçı, 1986.
408. Bayatı ustası Lələ (topl. və tərt. ed., ön sözün müəllifi F.Şükürbəyli). – Bakı, 1995.
409. Bayatılar (tərt. ed. M.H.Təhmasib; Müqəddimə H.Mehdinindir). – Bakı, 1943.
410. Bayatılar (topl. və tərt. ed. H.Qasımov). – Bakı, 1956, 1960.
411. Bayatılar (topl. M.Fərzanə). – Tehran, 1966.

412. Bayatılar (Cüng və əlyazmalardan toplananı A.Məmmədova). – Bakı, Elm, 1977.
413. Bayatılar (topl. V.Vəliyev, S.Paşayev). – Bakı, Yazıçı, 1984.
414. *Bayramov Mirzə*. – Bakı, 1968.
415. *Bünyadov T. Ana Kürüm*. – Bakı, Gənclik, 1979.
416. *Cəmşidov Ş. Kitabı-Dədə Qorqud*. – Bakı, Elm, 1977.
417. *Cəmşidov Ş. Kitabı-Dədə Qorqud* (Vatikan nüsxəsinin mətni). – Bakı, 1995.
418. *Çəmənçəminli Y.V. Romanları*. – Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1968.
419. Dava yorğan davasıdı (tərt. ed. B.Abdulla). – Bakı, Yazıçı, 1996.
420. Dastanlar (topl. Ə.Axundov). – Bakı, Azərneşr, 1993.
421. Daşdəmirin nağılı (tərt. ed. M.H.Təhmasib). – Bakı, 1970.
422. «Dəbistan» jurn., 1906, №8-9, 11, 15, 16, 17.
423. Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası. III c., «El çələngi». – Bakı, Gənclik, 1983.
424. El düzgünləri, elət söyləmələri (topl. və tərt. ed. M.Qasımlı). – Bakı, Azərneşr, 1993.
425. «Əkinçi», 1877, №18.
426. Əmsadi Loğman, yaxud qırx iki nağıl və hekayə (ərəbcədən tərcümə edən İ.Cəlali). – Tiflis, 1899; Əlibaba və qırx quldur, qəribə bir hekayət (ruscadan tərcümə edən M.S.Axundov). – Bakı, 1910; *Perro Şarl*. Qırmızı papaq və bir qurdun dirilməsi. Mütərcim və nəşiri Q.R.Mirzəzadə. – Bakı, 1910; Əmirleyle (farscadan tərcümə edən Ə.Müznib). – Bakı, 1910.
427. *Homer*. İliada, Odisseyə. – Bakı, Yazıçı, 1986.
428. *Hüseyn Cavan*. Danış, telli sazım. – Bakı, 1966.
429. Xalqımızın deyimləri və duyumları (tərt. ed. M.Həkimov). – Bakı, Maarif, 1986.
430. Xalqın səsi. – Bakı, 1968.
431. *Xəyyat Mirzə*. – Bakı, 1966.
432. *Xəstə Qasım*. 55 şer. – Bakı, Gənclik, 1975.
433. *Xuluflu V.* El aşıqları. – Bakı, 1927.
434. *Xuluflu V.* Koroğlu. – Bakı, Azərneşr, 1927; 1929.
435. *Xuluflu V.* Tapmacalar. – Bakı, 1928.
436. İraq-Kərkük atalar sözləri (topl. və tərt. ed. Q.Paşayev). – Bakı, 1984.
437. İraq-Kərkük bayatıları. Yənə orada.
438. İraq-Kərkük tapmacaları. Yənə orada.
439. Kərkük bayatıları (topl. və tərt. ed. Q.Paşayev). – Bakı, 1971.
440. Kərkük mahnıları (topl. və tərt. ed. Q.Paşayev). – Bakı, 1973.
441. Kərkük folkloru antologiyası (topl. və tərt. ed. Q.Paşayev). – Bakı, 1987.
442. Kitabı-Dədə Qorqud (tərt. ed. H.Araslı). – Bakı, Azərneşr, 1962.
443. Kitabı-Dədə Qorqud. – Bakı, 1978.
444. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadəindir). – Bakı, Yazıçı, 1988.

445. Koroğlu (topl. H.Əlizadə). – Bakı, Azərənşr, 1941 (təkrar nəşr); «Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri», Dastanlar. B., Yazıçı, 1987.
446. Koroğlu (tərt. ed. M.H.Təhmasib). – Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1949 (1956, 1959).
447. Koroğlu (tərt. ed. M.H.Təhmasib). – Bakı, Azərənşr, 1965.
448. Koroğlu. – Bakı, Gənclik, 1975.
449. Koroğlu nəvələri (topl. və tərt. ed. R.Rüstəmzadə). – Bakı, 1967.
450. Koroğlunun nağılı. Giziroğlu və Bolu bəylə baş vermiş əhvalatlar (türkcədən tərcümə edən Mkrıtc Taliantsi Aşıq Camalı), I hissə, Tiflis, M.Vartanyantsın mətbəəsi, 1897.
451. *Köçərli F.* Balalara hədiyyə. – Bakı, «Kaspi» mətbəəsi, 1912; Gənclik, 1967, 1972.
452. Kürdoğlunun nağılı. Şerlərlə türkcədən tərcümə edən və işləyən Aşıq Camalı, Tiflis, N.Ağayevanın elekt. mətbəəsi, 1912.
453. Qarı oğrusu (topl. Q.Məmmədli). – Bakı, Azərənşr, 1993.
454. Qaravəllilər, nağıllar (topl. H.Tantəkin, S.Əliyev). – Bakı, 1988.
455. Qarı nənə və övladları. – Bakı, 1986.
456. Qatır Məmməd: dastan (tərt. ed. və nəşrə hazır. A.Nəbiyev). – Bakı, 1985.
457. Qaçaq Nəbi (topl. Ə.H.Tahirov). – Bakı, Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının nəşri, 1938.
458. Qaçaq Nəbi (topl. və tərt. ed. Ə.Axundov). – Bakı, 1941, 1961.
459. *Qəmərlı Məmməd Vəli.* Atalar sözü. – İrəvan, 1899; *Müznib Əlabbas.* Şeyx Bəhlul (lətifələr). – Bakı, 1910; Sərgüzəşti və səfərnameyi Şahzadə Seyfəlmülk. – Bakı, 1909; *Aşıq Sumbat.* Gözəlləmə. – Bakı, 1911; *İsmayilov Kərimbəy.* Nağıllar məcmuəsi. – Bakı, 1911; Aşıq Qərib (çapa hazırl. Ə.H.A.). – Gəncə, 1912; Kərəm ilə Əsli. – Bakı, 1913; *Babayeva Xanım.* Saleh və Valeh. – Bakı, 1913; *Abbaszadə Mirzə Abbas.* Arvad ağısı, bayatı, haxışta, sevgi, layla, qaynana-gəlin sözləri. – Bakı, 1914; *Bünyatzadə Cəfər.* Nəğmə və şikəstə. – Bakı, 1913, 2-ci çapı; 1914, 3-cü çapı; 1916, 4-cü çapı; 1917; *Gəraybəyov Ağasibəy.* Gülməli nağıllar. – Bakı, 1915; *R.Zəki.* Koroğlu. – Bakı, 1913; *Dan Əbdürrəhman.* Əsgəri nəğmələr. – Bakı, 1918; Mahmlar. – Bakı, 1919; *Mirzəzadə Ağahəsən.* Milli nəğmələr. – Bakı, 1919.
460. Qurbani (topl., tərt. ed. və ön söz yazan Qəzənfər Kazımov). – Bakı, BDU nəşriyyatı, 1990.
461. Qurbani, 55 şer, – Bakı, 1972.
462. Lələ. Yaranmışam daşdan mən (Ön sözün müəllifi və tərtib edən İ.Abbasov). – Bakı, Gənclik, 1995.
463. Lətaif, Tiflis, 1907.
464. «Məktəb» jurn., №1-3, 1911; №4, 8, 9, 15, 16, 19, 1912 və s.
465. Molla Nəsrəddinin lətifələri (tərt. ed. və müqəddimənin müəllifi M.H.Təhmasib). – Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1939, 1956, 1960, 1965.
466. Molla Nəsrəddin lətifələri (tərt. ed. Y.Məmmədov). – Bakı, Uşaq-gənçnəşr, 1956.

467. Molla Nəsrəddin lətifələri (tərt. ed. M.H.Təhmasib). – Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1956, 1958, 1959; M., 1962.
468. Molla Nəsrəddin lətifələri. – Bakı, Yazıçı, 1978.
469. *Molla Cümə.* Şerlər (topl. və tərt. ed. P.Əfəndiyev). – Bakı, 1966.
470. Məzəli hekayələr (topl. H.Qasımov). – Bakı, Uşaqgənçnəşr, 1961.
471. *Müznib Ə.* Molla Nəsrəddin məzhəkəsi. – Bakı, 1908; 1909.
472. *Müznib Əlabbas.* Şeyx Bəhlul, Lətifələr. – Bakı, 1910.
473. Məclis yaraşığı. – Bakı, 1914.
474. Nəğmələr, inanclar, alqışlar (topl. A.Nəbiyev). – Bakı, Yazıçı, 1986.
475. Nağıllar (tərt. ed. Ə.Axundov). – Bakı, 1942, 1948.
476. Nağıl buketi (topl. T.Fərzəliyev). – Bakı, 1984.
477. *Nizami Gəncəvi.* Xosrov və Şirin. – Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1962.
478. Rəvayətli ifadələr (topl. B.L.Hüseynov). – Bakı, Uşaqgənçnəşr, 1961.
479. Sarı Aşıq (tərt. ed. Ə.Axundov). – Bakı, 1966.
480. Şair Çoban Əfqan. – Bakı, 1955.
481. Şerq xalqlarının lətifələri (tərt. ed. T.Fərzəliyev). – Bakı, 1982.
482. Toy və halay mahnıları (tərt. ed. B.Şahsoylu). – Bakı, Gənclik, 1980.
483. Telli saz ustaları (tərt. ed. Ə.Axundov). – Bakı, Gənclik, 1964.
484. *Tufarqanlı Abbas.* 72 şer. – Bakı, Gənclik, 1973.
485. *Vardani Mücrin Kərim.* – Bakı, Gənclik, 1978.
486. Yanardağ əfsanələri (topl. S.Paşayev). – Bakı, Gənclik, 1978.
487. Yaşayan əfsanələr (topl. S.Paşayev). – Bakı, Gənclik, 1973.
488. Yetim qızın nağılı (topl. və tərt. ed. N.Seyidov). – Bakı, 1961.
489. Yurdumuzun əfsanələri (topl. S.Paşayev). – Bakı, Gənclik, 1976.
490. *Zəki R.* Koroğlu. – Bakı, 1913.

II. RUS DİLİNDƏ

1. ELMİ ƏDƏBİYYAT

A. KİTABLAR

491. *Абдулла Бахлул*. Азербайджанский обрядовый фольклор и его поэтика. – Баку, Элм, 1990.
492. *Абрамзон С.М.* Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Баку, Элм, 1971.
493. *Аджи Мурад*. – Полнь половецкого поля. – М., 1994.
494. *Айдаров Т.* Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. – Алма-Ата, 1971.
495. *Алиев Г.О.* Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов Востока. – М., Наука, 1960.
496. *Алиева Д.* Из истории азербайджанско-грузинских литературных связей. – Баку, 1958.
497. *Андреев М.С.* По этнологии Афганистана. Долина Панджешир (материалы из поездки по Афганистану в 1926 г.). – Ташкент, 1927.
498. *Андреев Н.П.* Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне. – Л., 1929.
499. *Аникин В.П.* Русская народная сказка. – М., Просвещение, 1977.
500. *Астахова А.М.* Художественный образ и мировоззренческий элемент в заговорах. – М., Наука, 1964.
501. *Ахундов М.Д.* Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы. – М., Наука, 1982.
502. *Бадалов Рахман*. Правда и вымысел героического эпоса (Азерб. эпос «Китаби Дэдэ Коркут»). – Баку, Элм, 1983.
503. *Барсов Е.* Петр Великий в народных преданиях и сказках Северного края. – М., 1877.
504. *Бартольд В.* Книга моего Деде Коркуда. – М.- Л., 1962.
507. *Бартольд В.В.* Сочинения, т.У. – М., Изд. Вост. Лит., 1968.
505. *Бартольд В.В.* Сочинения, т.І. – М., Изд. Вост. Лит., 1963.
506. *Бартольд В.* Сочинения, т. II, ч. I. – М., 1963.
509. *Басилов В.Н.* Избранники духов. – М., Политиздат, 1984.
508. *Басилов В.Н.* Культ святых в исламе. – М., Мысль, 1970.
510. *Бертельс Е.Э.* Низами. – М., 1956.
511. *Вагидов А.* Фольклор и зарождение даргинской литературы. – Махачкала, 1972.
512. *Валиханов Ч.* Сочинения, т. IV. – Алма-Ата, Жазучи, 1984.
513. *Величко В.* Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. – Баку, Элм, 1990. – 222(1) с.

514. *Виноградов В.В.* Киргизская народная музыка. – Фрунзе, Киргиз-политиздат, 1958.
515. *Гаджиев В.* Грузинские ашуги, творившие на азербайджанском языке. АКД. – Баку, 1984.
516. *Гейбуллаев Г.А.* К этногенезу азербайджанцев. – Баку, Элм, 1991.
517. *Геродот*. История. В 9 книгах. – М.- Л., 1972.
518. *Гордлевский В.А.* Избранные сочинения, т. I. – М., Изд. вост. лит., 1960.
519. Государственный Архив Внешней Политики МИД Российской Федерации, Фонд сношений России с Арменией, дело, кн. 3. (Фото сур-яги, Азярбайхан ЕА Низами адына Ядыбийят Институту архиви, инв. №608).
520. *Голл А.Д., Фейджин Р.Е.* Определение понятия системы.// Исследования по общей теории систем. – М., Прогресс, 1969.
521. *Гумилев Л.Н.* Древние тюрки. – М., 1967.
522. *Гумилев Л.Н.* Древние тюрки. – М., 1993.
523. *Гумилев Л.Н.* Поиски вымышленного царства. – М., Наука, 1970.
524. *Гумилев Л.Н.* Тысячелетия вокруг Каспия. – Баку, 1991.
525. *Гумилев Л.Н.* Хунны. – М., 1960 (Хунны в Китае. – М., 1974).
526. *Гумилев Л.Н.* Этногенез и биосфера земли. – М., 1993.
527. *Даврижени*. Книга Истории. – М., Наука, 1973.
528. Деревянная красавица. Полярная звезда, 1825.
529. *Джамшидов Ш.* Текстологическое исследование «Китаби-Дэдэ Коркуд», АДД, - Баку, 1985.
530. *Доватор А.* Повествовательный и научный стиль Геродота. – Л., 1957.
531. *Жирмунский В.М.* Тюркский героический эпос (избр.). – Л., Наука, 1974.
532. *Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т.* Узбекский народный эпос. – М., Х л., 1947.
533. *Жубанов А.* Струны столетий. – Алма-Ата, Художеств. лит., 1958.
534. *Зыбковец В.Ф.* Дорелигиозный эпос. – М., 1959.
535. История казахской литературы, т.І. – Алма-Ата, 1968.
536. *Казембек М.* Мифология персов по Фирдоуси. Избранные произведения. – Баку, Элм, 1985.
537. *Каланкатуази М.* История страны Алуанк. – Ереван, 1984.
538. *Кароматов Ф.* Узбекская домбровая музыка. – Ташкент, Госполитиздат, 1962.
539. *Каррыев В.А.* Туркменский эпос. Дастаны и эпическое творчество народов Востока. – Ашхабад, 1982.

540. *Каррьев Б.А.* Эпические сказания о Кероглы у тюркоязычных народов. – М., Наука, 1968.
541. *Керимов Г.* Аль-Газали и суфизм. – Баку, Элм, 1969.
542. *Клинггер В.* Сказочные мотивы в «Истории» Геродота. – Киев, 1903.
543. *Кононов А.Н.* Родословная туркмен. – М.-Л., 1958.
544. *Короглы Х.* Огузский героический эпос. – М., Наука, 1976.
545. *Короглы Х.Г.* Туркменская литература. – М., Высшая школа, 1972.
546. *Короглы Х.Г.* Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. – М., 1983.
547. *Кочарлинский Фирудин-бек.* Литература азербайджанских татар. – Тифлис, 1903.
548. *Кюннер Н.В.* Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М., 1961.
549. *Личахев Д.С.* Поэтика древнерусской литературы. Изд. 2-е, - Л., Художеств. лит., 1971.
550. *Лобачева Н.Н.* Формирование новой обрядности узбеков. – М., Наука, 1975.
551. *Магазун М.* Кобыз и копые. – Алма-Ата, Жазучи, 1970.
552. *Малов С.Я.* Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л., 1951.
553. *Март Н.* Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. VI. – СПб., 1911.
554. *Мелетинский Е.М.* Герой волшебной сказки. Происхождение образа. – М., 1958.
555. *Мелетинский Е.М.* Поэтика мифа. – М., Наука, 1976.
556. Мифы народов мира (энциклопедия). В 2-х томах. Сов. Энциклопедия, Т. I. – М., 1986.
557. Мифы народов мира (энциклопедия). В 2-х томах. Сов. Энциклопедия, Т. II. – М., 1982.
558. *Молдобаев И.В.* Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа. – Фрунзе, Илим, 1989.
559. *Новик Е.С.* Обряд и фольклор в сибирском шаманизме. – М., Наука, 1984.
560. Об эпосе «Алпамыш» (материалы по обсуждению эпоса «Алпамыш»). – Ташкент, Изд. АН УзССР, 1959.
561. *Петрушевский И.П.* Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. – Л., 1949.
562. *Потанин Г.* Восточные мотивы в западно-европейском эпосе. – СПб., 1899.
563. *Потанов Л.П.* Алтайский шаманизм. – Л., Наука, 1991 г.

- 563а. *Рагимова Э.* Практика и история русского перевода эпоса «Деде Коркуд». – Баку, 1994.
- 563б. *Рагимова Э.* Современные русские переводы азербайджанского дастана «Кероглу». – Баку, 1995.
564. *Рагозина З.А.* История Мидии. – СПб., 1903 г.
565. *Рузибаев С.* Специфика, типология и поэтика хорезмских дастанов. АДД. – Ташкент, 1990.
566. *Рустамзаде Р.* Азербайджанские историко-героические дастаны. АДД. – Баку, 1988.
567. *Самойлович А.Н.* Очерки по истории туркменской литературы.
568. *Стеблева И.В.* Поэзия тюрков VI-VIII веков. – М., 1965.
569. *Твериатинова А.С.* Восстание Кара Языджи – Дели Хасана в Турции. – М. – Л., 1946.
570. *Токарев А.С.* Ранние формы религии и их развитие. – М., 1964.
571. *Тримингем Дж. С.* Суфийские ордены в исламе. – М., Наука, 1989.
572. *Фазлуллах Рашид-ад-дин.* Джами ат-таварих, II. – Баку, 1957.
573. *Францев Ю.П.* У истоков религии и свободомыслия. – М. – Л., 1959.
574. *Харьков В.* Украинская народная музыка. – М., Музыка, 1964.
575. *Хинц В.* Государство Элам. – М., 1977.
576. *Чиковани И.Я.* Народный грузинский эпос о прикованном Амирани. – М., Наука, 1966.
577. *Чистов К.В.* К вопросу о принципах классификации жанров устной народной прозы. – М., Наука, 1964.
578. *Чуртубаев М.Ч.* Древние верования балкарцев и карачаевцев. (краткий очерк). – Нальчик, Эльбрус, 1991.
579. *Шаракинова Н.О.* Бурятское народное поэтическое творчество. – Иркутск, 1975.
580. *Штернберг.* Первобытная религия в свете этнографии. – Л., 1936.
581. *Эльдарова Эмина.* Искусство ашугов Азербайджана. – Баку, Ишыг, 1984.
582. *Эргис Г.У.* Очерки по якутскому фольклору. – М., Наука, 1974.
583. *Яковлев Я.К.* Этнографический обзор инородческого населения долины Южного Енисея. – Минусинск, 1900.
584. *Якубова С.* Азербайджанское народное сказание «Ашыг Гариб». – Баку, Изд. АН АзССР, 1968.
585. *Аджалов А.В.* Статьи этноконфессиональное содержание оппозиции «свой» и «чужие» в огузском эпосе «Книга моего Деда Коркута». Семиотика // Труды по знаковым системам. Вып. XIX. – Тарту, 1987.
586. *Аджалов А.М.* Взаимоотношения шаманизма и суфизма и их отражение в тюркском эпосе // Азярбайжан ССР Елмяр Академиясы

аспирантларынын елми конфрансынын материаллары. II китаб. – Баку, Елм, 1987.

587. *Албаров Б.А.* Ингушское «Гальерди» и осетинское «Аларды» (К вопросу об осетино-ингушских культурных взаимоотношениях). Известия ингушского научно-исследовательского института краеведения, т. I. Владикавказ, 1928.

588. А.В.Сказка о Кер-оглу. – Тифлис, Кавказ, 1846, №39.

589. *Азбелов С.Н.* Проблемы международной систематизации преданий и легенд. Русский фольклор. Т. X. М. – Л., 1966.

590. *Асланов В.И.* Проблемы тюркоязычного стихосложения в отечественной литературе последних лет. В. 1968, №1.

591. *Багрий А.В.* К вопросу об изучении азербайджанских сказок. Т. IV. ИВО АГУ, 1929.

592. *Багрий А.В.* Материалы по библиографии Кавказа (К вопросу о быте женщин Кавказа)// Известия Гос. Университета. Востоковедение, 1928. Т. II.

593. *Багрий А.В.* Фольклор Азербайджана и прилегающих стран. – Баку, изд. Аз.ГНИИ, 1930. Т. 1-3.

594. *Бартольд В.В.* Турецкий эпос и Кавказ. Сочинения. Т. V, М., 1968.

595. *Брагинский И.С.* О таджикском эпосе «Гургули» и его художественных особенностях. В кн.: Вопросы изучения эпоса народов ССР. – М.: Изд. АН СССР, 1958. – 291 с.

596. *Берже А.П.* О народных праздниках. Кавказский календарь. Тифлис, 1856.

597. *Ведерникова Н.М.* Контаминация как творческий прием в волшебной сказке. Русский фольклор. XIII. Л., Наука, 1972.

598. *Вербицкий В.И.* Алтайские инородцы. Памятное завещание: Алтайская дореволюционная проза. Горно-Алтайск, 1990.

599. *Винников И.Н.* Легенды о призвании Мухаммеда в свете этнографии. С.Ф.Олденбург.// Сборник статей. Л., 1934.

600. *Востриков П.* Музыка и песни у азербайджанских татар. СМОМПК, 1912. Вып. 42. Отд. 2.

601. *Горбунова К.* Замок Кер-оглы из грузинской легенды. Живописная Россия, 1903. Т. III, №148.

602. *Грязнович П.А.* Развитие исторического сознания арабов (VI-VIII в.). Очерк истории рабской культуры V-XV вв. М., 1982.

603. *Гумилев Л.Н.* Этнос и категория времени. Доклады Географического Общества СССР. Вып. 15, 1970.

604. *Джалалов Х.* Кер-оглу. Кавказ, 1847, №22.

605. *Д-р Еренек Хара-Даван.* Чингизхан как полководец и его наследие.

606. *Жирмунский В.М.* Некоторые итоги изучения героического эпоса народов Средней Азии. В кн.: Вопросы изучения эпоса народов СССР. – М.: Изд. АН СССР, 1958. – 291 с.

607. *Ионова Ю.В.* Шаманство в Корее (XIX-начало XX в.). Символика культов и ритуалов народов зарубежной Азии. М., Наука, 1980.

608. Кавказ, 1851, №1, 2, 46.

609. Газ. Каспий, 1889.

610. *Кляшторный С.Г.* Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках.// Тюркологический сборник, 1977. М., 1981.

611. *Климов Т.А., Эдельман Д.И.* К этимологии Албасту/Алмасту. Журн. «Сов. Тюркология», 1979, №3.

612. *Климович Л.И.* Заметки об эпическом творчестве народов советского Востока.// В кн.: Вопросы изучения эпоса народов СССР. – М.: Изд. АН СССР, 1958. – 291 с.

613. *Короглы Х.* Древнетюркская литература.// Советская тюркология, 1988, №5.

614. *Краснов П.* Кавказские заметки и легенда о Кер-оглы Кавказ, 1903, №17.

615. *Краснов П.* Кер-оглы и Кекрем. Русский инвалид, 1903, №5.

616. *Лотман Я.М.* О моделирующем значении понятий «конца» и «начала» в художественных текстах. – Я.М.Лотман. Статьи по типологии культуры. Вып. I. Тарту, 1970.

617. *Лотман Я.М., Успенский.* Миф – Имя – Культура. Семиотика. Труды по знаковым системам. Выпуск VI. Тарту, 1973.

618. *Майнегашев С.Д.* Жертвоприношения Небу у бейиров. Сборник Музея антропологии и этнографии. Т. III. Петроград, 1916.

619. *Мелетинский Е.М., Нехлюдов С.Ю., Новик Е.С., Сегал Д.М.* Проблемы структурного описания волшебной сказки.// Труды по знаковым системам. Вып. IV. Тарту, 1969.

620. *Мелиоранский Т.М.* Памятник в честь Кюль-Тегина. – ЗВО, XII, вып. II-III, СПб., 1899.

621. *Мирза Казембек.* Мифология персов по Фирдоуси. Северное обозрение. Санкт-Петербург, 1868. Март. Т. III, раздел 4.

622. Мулла Касум. СМОМПК, вып. 19, 1894.

623. Мулла Касум. Каспий, 1895, №187.

624. *Мурсалиев А.* Вообще-то Новый год логичней встречать в марте. Комсомольская правда, 21 марта 1992.

625. Народная словесность Кавказа (материалы для библиографического указателя проф. А.В.Багрия)// Известия Восточного факультета Аз. Гос. Университета. Востоковедение, Т. I. Баку, 1926; *А.В.Багрий.* Материалы по библиографии Кавказа (к вопросу о быте женщин Кавказа)// Известия Аз. Гос. Университета. Востоковедение, Т. II, 1928.

668. Кер-оглы (Сост. М.Г.Тахмасиб, перев. Прозаического текста Ю.Гранина; перев. Стихотворного текста И.Оратовского и А.Плавника, предисловие Г.Араслы). – Баку, изд. АН АзССР, 1959.
669. Кер-оглы. Азербайджанский народный эпос (Сост. Гуммет Ализаде. Перевод с азерб. Азиза Шарифа; под ред. и с предисловием Г.К.Шарифова). – Баку, 1940.
670. Кер-оглы, восточный поэт – наездник; Полное собрание его импровизации с присовокуплением его биографии (перевод с английского С.С.Пенн). Кавказ, 1856; № 21, 24, 26, 27, 30, 34, 36, 42. Отдельный оттиск. – Тифлис, 1856.
671. Кероглы (соб. Г.Ализаде). – Баку, Азернешр, 1940.
672. Книга моего Деда Коркуда. – Баку, изд. АН АзССР, 1950.
673. Маадай Каара. – М., Наука, 1973.
674. Народная словесность Кавказа (Материалы для библиографического указателя проф. А.В.Багрия).// Известия Восточного факультета Азгосуниверситета. Востоковедение. Т. I. Баку, 1926.
675. Пословицы Ширванских татар. СМОМПК. Вып. 24, 1895.
676. Султанов Е. Образчики азербайджанской народной мудрости. Кавказ, 1891.
677. Султанов Е. Татарские пословицы. Новое обозрение, 1891, №2547.
678. Татарские пословицы и поговорки. СМОМПК. Вып. I, 1881.
679. Татарские тексты, песни, загадки, пословицы. СМОМПК. Вып. 18, 1899.
680. Хаджи Юсуф. Людям верить нельзя (Татарская сказка). Кавказ, 1852, №65.
681. Шопен И. Кер-оглу. Татарская легенда. Журн. Маяк современного просвещения и образованности;// Труды ученых и литераторов русских и иностранных, ч. I-II. – СПб., 1840, гл. III.
682. Эфендиев Р. Кабалинский магал... предание о филифинской крепости. СМОМПК. Вып. 32, отд. I.
683. Эфендиев Р. Озеро Ноур. СМОМПК, вып. 7, отд. II. – Тифлис, 1889.

III. XARİCİ DİLLƏRDƏ

684. Аббасов И.И., Фарзалиев Т.А. Наука про народную творчеству Азербайджана.// Журн. «Народна творчства этнографи». – Киев, 1972, №6 (Ukrayna dilində).
685. Abdulkadir İnan. Makaleler ve incelemeler. – Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
686. Abdulkadir İnan. Tarixdə və bu gün şamanizm. İstanbul, 1939.
687. Abdulkadir İnan. Türk dastanlarına genel bir baxış. – Ankara, 1954.
688. Altay kep-kuuçındar. II cild. Qorno-Altaysk. «Ak çeçek», 1994.
689. Aslan E. Çıldırılı Aşiq Şenlik: həyatı, şerləri və hekayələri. – Ankara, 1975.
690. Atsız. Türk edebiyatı tarihi. İstanbul, 1943.
691. A.Zeki Velidi Toğan. Ümumi Türk tarihine giriş. İstanbul, 1981.
692. Ahmed Yəşəvi. Divani-Hikmet (hazırlayanı Kamal Əraslan). – Ankara. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
693. A. Von Yabain. Die Alttürkische Literatur. PHTF, t.II, 1965.
694. Arat R.R. Eski türk şiiri. – Ankara, 1965.
695. Acaloğlu A. Türk mifolojisində esxatoloji, toplum və etnik dəyərlər. «Papyrus» Kültür Sanat Dərgisi, 1999, Ocaq sayısı.
696. Acaloğlu A. «Goymaz gidəm yola Nərgiz». «Papyrus» Kültür Sanat Dərgisi, 1998, Ekim sayısı.
697. Acıpayamlı. Türkiyədə doğumla ilgili adət və inanların etimoloji etüdü. – Ərzurum, 1961.
698. Bayri M.X. Türk ədəbiyyatı və inanları. – İstanbul, 1939.
699. Bahəddin Ögel. Türk kültür tarixinə giriş. IX c. – Ankara, 1991.
700. Bahəddin Ögel. Türk mifolojisi. – Ankara, 1971.
701. Banarlı N.S. Resimli türk ədəbiyyatı tarixi. – İstanbul, 1947.
702. Bang W., Rahmeti G.R. Oğuz Kağan Dəstanı. İstanbul, 1936.
703. Bombaci A. Historie de la literature turque. – Paris, 1968.
704. Baratav P.N. Koroğlu dastanı. – İstanbul, «Evqaf» mətbəəsi, 1931.
705. Büyük türk klassikleri. Ötügen – Söğüt. I c. İstanbul, 1985.
706. Caferoğlu A. Türk dili tarihi. – İstanbul, 1984.
707. Caferoğlu A. Folklorumuzda milli həyat bakiyələri. – İstanbul, 1940.
708. Dede Korkut Kitabı. I. – Ankara, 1994.
709. Dertli – həyatı, sanati, şiirleri (hazır. Ş.Kutlu). – Ankara, 1988.
710. Divani Lügat-it-Türk tercümesi. c. I, - Ankara, 1992.
711. Dr. Süleyman Uludağ. Təşəvvüf tərimləri sözlüyü. – İstanbul, 1991.
712. Elçin A. Çıldırılı Aşiq Şenlik: həyatı, şerləri və hekayələri. – Ankara, 1975.
713. Ergin Muharrem. Dedem Korkut kitabı. I. Ankara, 1958.
714. Ergin Muharrem. Dedem Korkut kitabı. II. Ankara, 1963.
715. Ergin. Oğuz Kağan dəstanı. İstanbul, 1970.
716. Əbdirəmanlı A. Xalq danası – Sarı Bi yelə Konqrat rularının şəcərəsi. Almatı, 1992.

717. Əli Rıza Yalçın. Cənubda Türkmən çalğıları. – Adana, 1940.
 718. Göğyay O.Ş. Dedem Korkut kitabı. – İstanbul, 1973.
 719. Hekayəti-Koroğlu. İstanbul. Hövsen Kavafyanın mətbəəsi, 1872.
 720. İiskari («Zarə») jurn. 1872, №2 (gürcü dilində).
 721. İslam ensiklopedisi, VI c.
 722. Kalafat Y.G. Keçmişdən günümüzdə türk halk inanclarında «ışık». Milli folklor Dərgisi, 20-ci say. – Ankara, 1993.
 723. Kərriyev S. Türkmən dastanları və Şərqi xalqlarının folkloru. «Sovet ədəbiyyatı» jurn., 1966, №2.
 724. Киргизско-русский словарь. – М., 1955, с.715.
 725. Klod Levi-Ştraus. Mif və Anlam. İstanbul, 1986.
 726. Köprülü Fuad. Ədəbiyyat araşdırmaları. – Ankara. Türk tarix Kurumu Basım evi, 1966.
 727. Köprülüzade F. Dede Korkut kitabına ait notlar (1-ci məqalə). Azərbaycan Yurt Bilgisi. – İstanbul, 1932, sayı 1.
 728. Köprülüzade F. Dede Korkut kitabına ait notlar (3-cü məqalə). Azərbaycan Yurt Bilgisi. – İstanbul, 1932, sayı 3.
 729. Krab A.H. Folklorşünaslıq (ərəb dilində). – Qahirə, 1967.
 730. Melikoff İren. Uyuridik uyardılar (Alevi-Bektaşilik araşdırmaları). – İstanbul, Cem yayınevi, 1993.
 731. Mirzoev T. Özbək baxşılarının epik repertuarı. – Taşkent, «Fan», 1979.
 732. Məsmindəli Z. Koroğlu. «Drosba» qəz., 1878, №147 (gürcü dilində).
 733. Nüzhet S. Türk ədəbiyyatı tarixi. – İstanbul, 1932.
 734. Orxan Şaiq Gökyay. Dədəm Korkut Kitabı. – İstanbul, 1973.
 735. Orxan Şaiq. Kitabı-Dədə Qorqudun dastanlarında islami ünsürlər// Türk dili araşdırmaları illiyi bülleteni. – Ankara, 1976.
 736. Öztelli C. Yeni bilgilərlə Koroğlu.// «Türk folklor araşdırmaları», 1969, sayı 238.
 737. Öztelli Cahit. Dedem Korkut kitabının dili. – Ankara, 1975.
 738. Ögəl B. Türk mifologiyası. I cild. – Ankara, 1993.
 739. Prof. dr. İ.Kafesoğlu. Türk Milli Kültürü. – Ankara, 1977.
 740. Prof. dr. Hikmet Tanyu. İslamdan öncə türklərdə tək tanrı inancı. – İstanbul, 1986.
 741. Rəhmanov Ata. «Koroğlu» eposunun təzə tapılan variantı. «Sovet ədəbiyyatı» jurn., Aşxabad, 1964, №9.
 742. Resimli türk edebiyatı tarixi. N.S.Banarlı. – İstanbul, 1971.
 743. Ru Y.P. Türklərin və moğolların əski dini. – İstanbul, 1994.
 744. The Book of Dede Korkut/ Translated into English by Taruk, Sunner Ahmet E. Uysul Warren S, Walker. Walker University of Texas. Pref. 1972.
 745. The book of the Oghuz Peoples or Legends Rold and sung by Dede Korkut. Translated by P.Mirabile.
 746. The Book of Dede Korkut (Translated by Geoffrey Lewis). – Penguin Books, 1974, Great Britain.
 747. Tatar halik icadi. Rivayətlər həm legendalar. – Kazan, 1987.

748. Türk dili, VII c., 1988.
 749. Türk dili araşdırmaları illiyi.- Ankara, 1994.
 750. Türk dünyası el kitabı, III c. (edebiyat). – Ankara, 1992.
 751. Uraz M. Türk mifologiyası. – İstanbul, 1967.
 752. Veliyev K. Dastan poetikası. – İstanbul, 1989.
 753. Ziya Gök Alp. Türk mədəniyyəti tarixi. – İstanbul, birinci qism, 1926.
 754. Знаменитый ашыг и именитый герой Короглы. – Тифлис, 1887, 1908 (Gürcü dilində).

MÜNDƏRİCAT

İnstitutdan.....	5
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi	– <i>Bəkir Nəbiyev, Teymur Kərimli</i>7
Azərbaycan folkloru	– <i>Məhərrəm Qasımlı</i>29
Mifologiya	– <i>Arif Acaloğlu</i>37
Arxaik folklor janrları	– <i>Bəhlul Abdulla</i>67
Mərasim folkloru	– <i>Bəhlul Abdulla</i>98
Əmək nəğmələri	– <i>Bəhlul Abdulla</i>155
Bayatılar	– <i>Məhərrəm Qasımlı</i>165
Xalq mahnıları	– <i>Ramazan Qafarlı</i>181
Əfsanələr	– <i>İsrafil Abbaslı</i>206
Rəvayətlər	– <i>İsrafil Abbaslı</i>211
Nağıllar	– <i>Oruc Əliyev</i>217
Lətifələr	– <i>Təhmasib Fərzəliyev</i>241
Atalar sözü və məsəllər	– <i>Oruc Əliyev</i>249
Tapmacalar	– <i>Oruc Əliyev</i>264
Xalq dramları	– <i>Ramazan Qafarlı</i>273
Meydan tamaşaları	– <i>Azad Nəbiyev</i>303
Uşaq folkloru	– <i>Ramazan Qafarlı</i>310
Qam-şaman kompleksi	– <i>Məhərrəm Qasımlı</i>328
Qədim türk eposu	– <i>Nizami Cəfərov, Kamil Vəliyev</i>337
Ozan-qorpus ənənəsi	– <i>Məhərrəm Qasımlı</i>374
«Kitabi-Dədə Qorqud» eposu	– <i>Tofiq Hacıyev</i>398
Aşıq sənəti	– <i>Məhərrəm Qasımlı</i>463
Aşıq mühtələri	– <i>Məhərrəm Qasımlı</i>482
Ustad aşıqlar	
Qurbani	– <i>Qəzənfər Kazımov</i>529
Abbas Tufarqanlı	– <i>Məhərrəm Qasımlı</i>540
Xəstə Qasım	– <i>Məhərrəm Qasımlı</i>547
Sarı Aşıq	– <i>Məhərrəm Qasımlı</i>556
Abdalgülablı Valeh	– <i>Məhərrəm Qasımlı</i>563

Aşıq Ələsgər	– <i>İslam Ələsgər</i>568
Aşıq Hüseyn Şəmki	– <i>Sədnik Paşayev</i>581
Aşıq Hüseyn Bozalqanlı	– <i>Məhərrəm Qasımlı</i>586
Molla Cümə	– <i>Məhərrəm Qasımlı</i>590
Dastanlar	– <i>Məmməd Hüseyn Təhmasib, Məhərrəm Qasımlı</i>596
«Koroğlu» eposu	– <i>İsrafil Abbaslı, Nizami Cəfərov</i>628
Qaçaq dastanları	– <i>Azad Nəbiyev</i>675
Folklorşünaslıq	– <i>İsrafil Abbaslı</i>686
Ədəbiyyat	– <i>Vüsal Səfiyeva</i>707
İngiliscə xülasə	738
Rusca xülasə	747

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİ

ALTI CİLDDƏ

BİRİNCİ CİLD

«Elm» Redaksiya-Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi

Mərkəzin direktoru
ŞİRİNDİL ALIŞANLI

Baş redaktoru
TEYMUR KƏRİMLİ

Kompüter tərtibatı
ƏBÜLFƏT KƏRİMOV

Nəşriyyat redaktorları
*ROZA KƏRİMOVA,
ƏMİNƏ NOVRUZOVA*

Rəssamı
V.USTİNOV

Yığılmağa verilmiş 9.09.2003. Çapa imzalanmış 1.07.2004.
Kağız formatı 60x90¹/16. Ofset üsulu ilə çap edilmişdir.
Həcmi 47,5 ç.v. Tirajı 1000. Sifariş №59.
Qiyməti müqavilə ilə.

«Elm» RNP Mərkəzinin mətbəəsində çap edilmişdir.

(İstiqlaliyyət küç., 8)

